

"Toe oma, vertel nog eens"

1995

Geschreven door:
Paula Boon-Thieleman

Oma's jeugd 1940-1945
Opgedragen aan mijn kleinkinderen
Joris, Eveline
en
Roosje

Acht jaar

Weet je wat er allemaal gebeurde toen Paula acht jaar was?

Ze verhuisden van een dorp naar de stad Arnhem. De kinderen van de stadsschool waren al veel verder dan die van de dorpschool.

Paula kreeg er een zusje bij, dat volgens moeder door de ooievaar gebracht was. Zij geloofde moeder niet en het was een hele gissing voor haar hoe het er dan wel gekomen was.

Duitsland viel Nederland binnen, ons land was in oorlog. De scholen werden voor een tijd gesloten en Paula moest door dit alles de tweede klas overdoen.

Daaraan lag ze te denken in het grote houten ledikant dat zij deelde met haar zusjes Martha en Stientje.

Door moeder werd geroepen: "Tijd om op te staan!" Nog eens: "Opstaan!"

Ze wilde niet opstaan, ze schaamde zich om weer naar school te gaan en ze kroop diep onder de dekens. De zusjes waren het bed al uit en ze hoorde moeder met stevige stappen op het ledikant toekomen. "Zeg, kom jij eens vlug je bed uit, wat zijn dit voor grapjes?" Hardhandig werden de dekens van haar afgetrokken en Paula huilde: "Ik wil niet meer naar school."

Maar moeder zei: "Het zal moeten, je mag niet dom blijven en je zal zien dat het allemaal best mee valt. Ga je tranen maar drogen."

Paula waste zich bij de gootsteen en at haar brood, besmeerd met stroop, met lange tanden op. Tegen zo'n gezicht wilde moeder niet lang aankijken. "Het is de hoogste tijd om naar school te gaan", daarmee maakte ze een einde aan het tafelen; en voor het open venster zwaaide moeder Paula en haar zusjes uit en plagend riep zij hen na:

"Opgeruimd staat netjes na een lange tijd vrij!"

Hoe kon moeder dat zeggen, terwijl ze wist dat Paula tegen de nieuwe schooldag opzag.

Op weg naar school

Wanneer je bij de straat wilde komen waarin Paula woonde, moest je altijd vanaf de Rozendaalseweg een hoge heuvel op. Die heuvel heette de Dr. Schaapmanlaan.

Aan de linkerkant stonden hoge beukebomen, daarachter lagen de volkstuinten en het bos. Aan de rechterkant kwamen zeven straten op de Dr. Schaapmanlaan uit. In het midden van de derde zijstraat, de Dr. Wagenaarstraat op nummer 15, woonde Paula met haar ouders, broer en zusjes. Langs het huis lag een pad dat weer naar de Rozendaalseweg leidde. Wanneer ze naar school gingen, liepen ze over de paadjes, waaraan de groente- en bloementuinen van de buurtbewoners lagen.

In het eerste huis aan het pad woonden Gerritsen en zijn vrouw. Zij was van Duitse

afkomst. Over hen vertel ik later nog wel eens meer.

Links van het pad woonde Cobie, rechts Willeke. Wanneer zij riepen: "Hoein, hoein!", kwamen de schoolvriendinnetjes naar buiten. Willeke knipperde altijd met haar ogen, om haar te plagen gingen de meisjes voor haar staan, keken ze haar recht in de ogen en zeiden ze: "Hou je ogen stil."

Daardoor ging ze nog harder knippen.

Cobie werd door de meisjes bewonderd, ze droeg altijd de mooiste jurkjes. Haar moeder waarschuwde Cobie vóór het naar buiten gaan met: "Draag er zorg voor dat je jurk niet vuil wordt." Paula was wel eens jaloers op haar mooie jurken, maar wanneer zij speelden, stond Cobie toe te kijken - zo bang was zij dat haar jurk vuil zou worden.

Met het groepje passeerden zij de speelplaats van de openbare school. Ze werden uitgescholden voor roomse papen. Roomse meisjes moesten mutsjes dragen wanneer ze naar de kerk gingen, dus waren ze goed herkenbaar. Ton woonde tegenover de openbare school, hij kon goed vechten, voor hem waren ze bang. Niet alleen de openbaren waren bang voor Ton. Paula's broer en zusjes waren scheel, ze droegen een bril. Ton was er voor in hen daarmee te plagen. Het was de eerste schooldag, hij hield zich nog rustig.

In de winter was het pad door ijs en sneeuw erg glad. Doordat het pad opliep, konden de kinderen zich moeilijk staande houden en gleden ze vaak op de billen naar beneden. Thea was de laatste die zich bij het groepje aansloot; zij was de dochter van Blom. Achter het huis hield Blom bokken. Het rook er altijd naar poep. In de buurt heette ze de familie Blompoepe.

Nog een klein stukje pad hadden ze te gaan. Rechts was het kantoor van de woningstichting, links liep achter het hek een grote, zwarte hond, die het vaak zwaar te verduren had wanneer de kinderen van school naar huis gingen.

Dan was er de Rozendaalseweg. Eerst naar links dan naar rechts kijken. Er reden toen nog niet veel auto's, de tram reed er wel, dus goed uitkijken. Toen stonden ze voor de jongensschool. Ton riep naar Paula's zusjes: "Dag schele meloeten!", en vlug ging hij de speelplaats op.

Naar de meisjesschool was het iets verder lopen. Vóór schooltijd en tijdens het speelkwartier kwebbelden de meisjes op de bankjes die rondom de bomen op de speelplaats stonden.

De jongens konden door een kleine opening in het hek op de speelplaats van de meisjes kijken. Als de meisjes naar de zin van de zuster te lang met de jongens praatten, gebaarde zij: weg wezen bij het hek!

Waarom het niet mocht, werd niet gezegd.

De meisjes kregen les van ongehuwde leraressen en zusters. De zusters woonden naast de school in het klooster.

De zusters en leraressen liepen heen en weer over de speelplaats, steeds hielden zij de meisjes in het oog. Die konden eens iets doen wat verboden was, zoals; bokspringen of bokbokhorens. Toch probeerden de meisjes deze verboden spelletjes te doen.

Een meisje ging gebogen staan, steunend met haar handen tegen de muur. Een tweede meisje sprong op haar gebogen rug en riep: "Bokbok horens met een schaar of bril hoge hoed of stinksigaar alles bij elkaar."

Het meisje dat gebogen stond moest raden wat het meisje op haar rug uitbeeldde; raadde zij het, dan moest het meisje achter haar plaats nemen. Zo werd het op den duur een heel lange sliert van allemaal gebogen meisjes. De laatste moest over al die ruggen heen zien te komen, totdat ze bij de eerste kwam. Dat lukte bijna nooit, want de meisjes schudden hun lichamen heen en weer, zodat ze er afviel.

De zusters vonden het een gevaarlijk en geen net spel.

Toen stond Paula alleen, ze hoorde niet meer bij de derdeklassers en de kinderen van de tweede waren haar zo vreemd. De hoofdzuster ging het trapje naar de schooldeur op, nam de bel van het muurtje en liet het geschel over de speelplaats klinken. Schoorvoetend ging Paula achter de rij van de tweede staan, ze zag nog twee zittenblijvers.

Vanaf de hoogte keek de zuster met veel geduld naar de kinderen. Ze wachte totdat de rijen kaarsrecht waren en ze een speld kon horen vallen; dan pas mochten kinderen de school ingaan, iedere klas op haar beurt. Om de gang langer schoon te houden was het verplicht om op de zwarte tegels te lopen die aan weerskanten in de grijze vloer gemetseld waren. O wee als ze zich er niet aan hielden!

In de klas

De juffrouw wees ieder kind een eigen kapstok en riep tegen de kinderen die de klas in gingen: "Vóór de banken blijven staan!" Zelf ging ze op een verhoging vooraan in de klas staan. Ze overzag de klas, kwam van haar verhoging en zette de meisjes op een plaats die haar goeddacht. Kleintjes voor, groten achterin. Paula werd in het midden geplaatst. De juffrouw liep weer naar haar verhoging en bekeek de meisjes vandaar nog eens goed. Ze schudde het hoofd: de klas beviel haar blijkbaar niet. Hier en daar haalde ze meisjes uit de bank, en die werden verzet. Toen vroeg ze: "Zitten jullie naar je zin?"

De vingers van enkele meisjes gingen omhoog, zij wilden graag bij het raam zitten, of vooraan in de klas.

Dat ging niet, later zou zij hen wel weer eens verplaatsen.

Paula mocht haar plaats behouden. Naast haar in de bank was een meisje komen zitten dat net om de hoek van de Wagenaarstraat woonde, op de "Schaapmanlaan".

De juffrouw had nog niet alles met de meisjes op orde, ze zei: "Kijken jullie nu allemaal je buurmeisje aan en zeg haar je naam."

Paula's buurmeisje heette Dientje. Ze lachte Paula toe, met haar mooie bruine ogen. Dientje's donkere, steile haar was kort en met een pony geknipt. Paula zelf had blauwe ogen, donkerblond haar met een scheiding gekamd, bijeengehouden met een knipje of strik. Vaak was Paula's knipje zoek, en ze dacht: "Gemakkelijk, zo zonder knipje."

De juffrouw haalde Paula uit haar dromen: "Kinderen, handen samen en ogen sluiten, eerst een gebed."

Tijdens het bidden keek Paula met halfgesloten ogen stiekem naar Dientje; ze was blij dat zij naast haar zat, en wie weet wilde zij haar vriendin wel worden.

Op de eerste bank van elke rij kwamen een stapeltje schriften, penhouders, linialen,

potloden en gometjes te liggen. Deze spullen werden van voren naar achteren doorgegeven, voor ieder kind van alles één. Zelf gaf juffrouw ieder meisje een kroontjespen, waarna zij de witte porseleinen inktpotjes die in het midden van elke bank zaten, met blauwe inkt vulde. Zij vertelde dat de nieuwe pen vóór het schrijven eerst met de lippen bevochtigd moest worden. Heel voorzichtig tot aan het gaatje mocht de pen in de inkt gedoopt worden, en dan rustig schrijven. Voordat de juffrouw met ze ging schrijven, moesten de meisjes eerst thuis een inktlap maken, van zeemleer of van stof die niet pluisde. Pluisjes aan de pen veroorzaakten vlekken op je werk. Na al de uitleg konden ze alles in de kastjes onder de lessenaars opbergen.

Daarna ging de juffrouw voorlezen uit het boek "Mariska de circusprinses". Zij beloofde de meisjes dat wanneer ze goed hun best deden, zij er wekelijks uit zou voorlezen. Met veel aandacht werd er geluisterd, doodstil was het in de klas. Jammer dat de bel voor het speelkwartier ging. Allemaal waren ze verplicht vóór het spelen de W.C. te bezoeken; daarna weer over de zwarte tegels naar de speelplaats. Vanaf het trapje voor de schooldeur keek Paula of ze Dientje tussen de meisjes op de speelplaats zag. Plotseling werd er aan haar mouw getrokken. "Ga je mee op de bank zitten?" Het was Dientje, dat gaf Paula moed, naar haar oude klasgenootjes durfde ze niet te gaan.

"Is het een strenge juffrouw?"

"Nogal."

"Niet prettig om nog een jaar bij haar in de klas te moeten zitten." Dus Dientje wist dat ze was blijven zitten.

"Ik heb er heel veel om gehuild, maar ik ben blij dat jij nu naast mij zit."

Dientje vertelde Paula dat haar zus naaister was en ze vroeg of Paula om vier uur met haar mee naar huis ging, Zus had vast nog wel lapjes om een inktlap van te maken. Gretig stemde Paula toe, en voordat ze het wisten sloeg de klok die morgen twaalf uur. Samen liepen ze het pad naar huis op en Dientje beloofde aan Paula dat zij haar 's middags weer kwam halen.

De inktlap

Met een klein ijzeren molentje dat aan het tafelblad bevestigd zat, was Dientjes moeder de boerenkool aan het fijnmalen. Zij schrok van Dientje die met veel lawaai de keuken in kwam stormen en haar begroette met: "Mam, ik heb zo'n honger."

Dientjes moeder liet het werk niet liggen, ze reageerde niet op haar gegil. Paula wist met haar houding niet goed raad en ze groette de moeder verlegen.

"Woon jij niet in de Wagenaarstraat?" Paula knikte van ja en wilde haar een hand geven. Dientjes moeder stak haar groene handen omhoog als teken dat het niet kon, toen zei Paula haar naam.

Weer begon Dientje over honger te zeuren, maar ze moest van haar moeder eerst behoorlijk groeten bij thuiskomst en geduldig afwachten.

Even later peuzelden Dientje en Paula een dikke boterham op; de moeder van Dientje maalde ondertussen verder en vertelde aan Paula dat er met vijf grote zonen en twee dochters heel wat eten klaargemaakt moest worden. Haar man en zonen werkten bij de

tram, Zus was naaister en had haar kamer boven. Dientje at haar boterham gulzig op, en kwam tussenbeide met: "Zullen we naar Zus gaan?"

Paula wilde de lapjes van Zus wel bekijken.

Dientje had een lesje geleerd van haar moeder. Toen ze de kamer van Zus binnenstapte, groette ze behoorlijk; ze had dan ook geen honger meer.

Zus was geen onbekende voor Paula, ze kwam haar op straat wel eens tegen.

"Komen jullie mij van het werk afhouden?"

"We moeten een inktlap mee naar school brengen", zei Dientje.

"Ik snap het, jullie hebben lapjes nodig."

Bij Zus moesten ze ook even geduldig wachten, zij was net met een moeilijk karwei bezig en kon het werk niet zo maar onder de naald weghalen. Zus zat op de enige stoel die er in de kamer stond. Dientje en Paula gingen op de vloer zitten, die bezaaid lag met draadjes. Aan de wand hing op knaapjes de genaaide kleding, een paspop stond midden in de kamer en het geratel van de trapnaaimachine dreunde in de oren. Zus trapte alsof haar leven ervan afhing, intussen vroeg ze: "Een nieuwe vriendin, Dientje?"

Dientje gaf geen antwoord, Zus lachte vriendelijk naar Paula.

Ze trokken de gekste gezichten in de grote spiegel die tegen de wand stond. Dientje liet haar ogen rollen, zodat alleen het wit nog te zien was, daarbij kon ze haar neusvleugels laten trillen. Dat kon Paula haar niet nadoen, zij trok haar ogen tot spleten zodat ze een Chinees leek. Wat moesten ze lachen. Plotseling schoof Zus met haar stoel naar achteren, en ze maakte tijd.

Een grote doos werd te voorschijn gehaald. "Zoek hier maar eens in of er iets van jullie gading bij is."

Er zaten prachtige stofjes in de doos; ze namen rood, geel, groen en ze controleerden of de stof niet pluisde. Zus leerde hun ieder vijf ronde lapjes knippen, die moesten ze op elkaar leggen, en uit de knopendoos mochten ze een mooie knoop zoeken om die in het midden van de ronde lapjes te naaien. Dientje liet bij het naaien haar tong uit de mond hangen. Zus kwam met de kartelschaar aanlopen, en waarschuwde: "Houd je mond dicht, of ik knip je tong er af!"

Dientje had hem vlug binnen.

Zus nam de inktlapjes en knipte er rondom een mooi kartelrandje langs.

"Klaar is Kees", zei ze.

Het poëziealbum

Dientje ging mee naar Paula's huis, ze wilde in haar poëziealbum schrijven. Op de divan zochten ze een plaatsje en samen bladerden ze het album door. Moeder, broer en zusjes hadden er al in geschreven. Paula vertelde dat zij haar vader het album niet toe vertrouwde, omdat hij niet goed lezen en schrijven kon. Hij was in 1896 geboren. Elf jaar was hij toen zijn moeder overleed. Er was voor hem geen oppas en zijn vader, die het niet nauw nam met de leerplicht, nam hem mee naar de steenhouwerij. Mooie grafzerken had hij leren maken. De letters die daarop of daarin gebeiteld werden,

schreef Paula's moeder hem op papier voor, zodat hij ze zonder veel moeite op de grafzerk kon plaatsen. Zij vergiste zich ook wel eens, vergat wel eens een letter of spelde wel eens woorden verkeerd. Dat werd dan pas ontdekt als vader de zerk klaar had. Dat betekende voor vader weer veel werk en een grote strop. Moeder kreeg van alles de schuld en er kwam ruzie.

Door het raam keken ze de tuin in, waar Paula's moeder onder de appelboom de valappels raapte. Ze deed ze in haar opgehouden schort en kwam ermee in huis, roepend: "Lusten jullie een appeltje?"

Intussen waren Paula's zusjes ook uit school thuisgekomen; ze schaarden zich om moeder die in de armstoel voor het raam was gaan zitten met een stoofje als steun onder de voeten en het mandje met appels op schoot. Zij zou de kinderen haar kunst eens laten bekijken. Zonder de schil te breken kon zij een appel schillen, en ze vertelde dat ieder meisje dat moest leren, eerder mochten ze niet trouwen.

Om de beurt gingen ze het proberen. Na lang oefenen lukte het nog niet. "Ik trouw niet", zei Dientje.

Moeder lachte om Dientje. Toen sneed ze de appels in vieren en deelde ze aan de kinderen. De appels die aan de boom rijpten, werden in de herfst voorzichtig geplukt en op de vliering uitgelegd, zodat er in de winter nog appels waren. Wanneer Paula en haar zusjes 's avonds naar bed gebracht waren, probeerden ze met veel kunst- en vliegwerk het vlieringluik te openen en de appels met de zwabber naar zich toe te halen. Als dat lukte, lagen ze even later te smullen; een gestolen appeltje smaakt heel lekker.

"Op is op", zei moeder, ze gaf Paula het mandje met de schillen, die zij naar de kippen moest brengen. Dientje ging met haar mee. Paula nam de matteklopper van de schuurmuur, en daarmee togen ze naar het kippenhok dat achter in de tuin stond. Paula waarschuwde Dientje voor de haan, die erg vals kon zijn omdat hij zijn hennen beschermdde. Moeder vroeg haar de schillen weg te brengen omdat zijzelf als de dood was dat de haan in haar zieke been zou pikken. Vader liet bij het schoonmaken van het hok de kippen in de tuin lopen. "Rotvent, houdt het hok toch dicht!", had moeder geschreeuwd toen ze de haan op zich af zag komen. Vader had haar uitgelachen omdat ze van die rare sprongen maakte.

"Kip, kip, kip!", riepen ze al op afstand, en Paula maakte met de matteklopper in de aanslag het hok open. Direct was de haan haantje de voorste; hij kreeg een vleur. Terwijl de kippen en de haan zich te goed deden aan de schillen, haalden de meisjes de eieren uit de leghokjes. Dientje vond het prachtig; bij haar thuis werden geen kippen gehouden. Het hok werd goed afgesloten, en de eieren brachten ze in de kelder. Dientje nam het poëziealbum mee naar huis. In de oorlog waren er geen poëzieplaatjes te koop, daarom had Dientje uit een ansichtkaart een bloem geknipt. Ze vroeg of Paula het wel mooi vond. Nou, Paula was er heel blij mee.

Samen op de step

Dagelijks kwam Dientje Paula halen om naar school te gaan, en na schooltijd speelden ze ook veel samen, dikke vriendinnen waren ze geworden. In die tijd hadden maar weinig kinderen een fiets of een step. De meeste kinderen leerden pas fietsen als ze een jaar of twaalf waren. Op een oude van vader of moeder. Dientje was een geluksvogel, zij kreeg van haar broers die zelf al geld verdienden, een step op luchtbanden. Dientje stepte met haar linkervoet en Paula met haar rechter. Het ging heel hard de heuvels af. Samen hadden ze het spatbordje van het achterwielje gesloopt en daardoor kon Paula, die achter op de step stond, met de hak van een schoen het wielje afremmen. Thuis mochten ze niet weten dat zij beiden zo ver van huis gingen, het was hun geheim. Op de Rozendaalseweg reed de tram, daarvoor moesten ze onder aan de heuvel van de Schaaapmanlaan hard remmen. Vanuit de tram werd er naar hen gekeken. De tram ging rechtdoor, zij sloegen rechtsaf.

Zij brachten iedere woensdagmiddag een bezoek aan de buitenschool die in het bos stond en waar les werd gegeven aan zwakke kinderen. 's Middags rustten de kinderen buiten. Dientje en Paula vonden het leuk om ze wakker te roepen. De zwakke kinderen wilden laten zien hoe sterk ze waren: ze hielden kussengevechten. Ze werden door Dientje en Paula aangemoedigd: "Zet hem op jongens!" Al gauw kwam er een zuster die Dientje en Paula bij het hek wegstuurde en de kinderen weer tot orde riep.

De meisjes gingen op de buik liggen kijken in de beek die langs de buitenschool stroomde. Zij zagen de stekelbaarsjes pijlsnel door het water schieten. Zij probeerden ze met de blote handen te vangen, wat niet lukte. Ze bedachten om een dam te bouwen, zodat ze de stekelbaarsjes de weg afsneden. Paula sleepte hout, stenen en pollen gras aan. Dientje deed kousen en schoenen uit, stopte haar jurk in de lange pijpen van de onderbroek zodat haar jurk niet nat kon worden, en stapte de beek in. In die tijd waren er nog geen maillots, de kinderen droegen lange kousen. Aan de zomen van hemdjes waren aan weerskanten knoopjes genaaid en ook aan de boorden van de kousen. Stukjes knoopsgatenelastiek van hemdje naar kousen hielden de kousen op. Het was erg lastig, vaak sprongen bij het spelen de knoopjes eraf. De lange pijpen van de onderbroekjes werden tot over de kousen gedragen. Wanneer kinderen hard groeiden, werden de pijpjes te kort en bleef er een stukje bovenbeen bloot, wat in de winter erg koud was.

Dientje had de dam vlug op hoogte en met de graspollen maakten ze hem stevig. Ze dachten dat ze de stekelbaarsjes zo voor het pakken hadden. Dientje kwam de beek uit en weer gingen ze samen in de beek liggen kijken. Maar er kwam geen stekelbaarsje opdagen; het was alsof die beestjes elkaar verteld hadden dat er onraad in de beek was. Na lang wachten spraken ze af om de volgende woensdag van een zijden kous van Zus een schepnet te maken en een emmer mee te nemen.

Door het bos, langs de volkstuinten, kwamen ze weer op de Schaaapmanlaan, waar Dientjes vader hen in de voortuin stond op te wachten. Hij keek in het geheel niet vriendelijk; ze zagen de bui al hangen.

"Zet je step in de schuur, daar blijft hij voorlopig staan." In het voorbij gaan gaf hij

Dientje een schop tegen het achterwerk en hij wees haar de weg naar binnen. Paula wist niet hoe vlug ze naar huis moest komen. Dientjes vader had hun geheim vanuit de tram ontdekt.

Op stap met poes en Pollie

Samen zaten Dientje en Paula op de hoge stoep voor Paula's huis. Dientje had haar hondje Pollie bij zich. Het had mooie lange oortjes en kromme pootjes. Dientje zei altijd "hundje" in plaats van hondje. Paula deed het haar na en zei ook "hundje." Dientje's ouders spraken Arnhems, dus zij natuurlijk ook. Paula's ouders spraken Rotterdams, daar werden ze wel mee geplaagd. Rotterdammers spreken zingend, zeiden ze in Arnhem.

Paula vroeg aan Dientje: "Zal ik mijn pop gaan halen?"

"Ja," zei Dientje, "dan haal ik mijn poppewagen."

De pop lag in de slaapkamer in een houten poppebedje. Maar wat was dat nou? Poes lag daar lekker te dromen.

Vooruit poes, weg!"

Paula kiepte het bedje om en hij sprong er miauwend uit. Toen bracht ze pop en bedje naar buiten. Poes liep mee. Op de stoep lag Pollie te wachten; dat had Dientje hem gezegd. De pop werd door Paula uitgekleeft en Dientje kwam al vlug terug met de poppewagen. Poes bleef om Paula heen miauwen, hij wilde op schoot. "Nou, kom dan maar even." Het was een lief dier, hij krabde nooit.

"Zullen we poes het poppejurkje aandoen?"

Dientje hield de poes vast en Paula trok het jurkje over z'n kopje en stak de voorpootjes door de mouwtjes. Toen kreeg hij een broekje aan en een mutsje op. Het stond hem goed, dat gebreide mutsje en poes was zo lekker zacht. Voorzichtig werd hij in de poppewagen gelegd, en samen stopten ze de dekentjes stevig in. Poes bleef stilliggen.

"Kom, Paula, wij gaan wandelen."

Dientje pakte het wagentje, riep Pollie en toen gingen ze op stap. Toen ze de hoge Schaaapmanlaan afliepen, vroeg Dientje:

"Zullen we naar de stad gaan?"

Paula stemde toe en stevig zetten zij er de pas in. Poli liep mooi mee en poes lag roerloos in de poppewagen. Ze waren al een eind van huis gelopen toen Paula vroeg:

"Durf jij nog wel verder, Dientje?"

"Best wel", zei ze.

"Weet je dan nog wel de weg terug?"

"Ja hoor, wees maar niet bang, Dientje weet de Rijn wel te vinden." Zij vertelde dat daarover een brug lag, gebouwd op boten. Scheepjesbrug werd die genoemd. Daar gingen ze heen. Paula had nog nooit een scheepjesbrug gezien.

Zij kwamen door drukke winkelstraten, op een bord lazen ze: "Rijnstraat", en die liepen ze maar in. Dientje wist dat aan het einde van de Rijnstraat de haven was. Daar lagen grote schepen. Voor op de schepen bevonden zich mooie beschilderde boegbeelden. Haast alle schepen droegen de naam van een vrouw. Al slenterend langs de kade

kwamen ze bij de sloopbrug. Dientje wilde er direct over, Paula moest eerst alles eens goed bekijken. Toen liep Dientje boos weg met Pollie, de poppewagen en daarin poes. Paula zag haar vanaf de kade boven op de brug lopen en ze dacht: "Ik moet haar toch maar na."

"Dientje, Dientje, wacht nou even!"

Dientje deed alsof ze niets hoorde. Buiten adem haalde Paula haar in. Ze werd door Dientje uitgescholde voor "bange schijterd".

Samen liepen ze verder. Ze bleven goed aan de kant. Op de brug was autoverkeer en de fietsers kwamen vlak langs hen heen. Ze keken over de reling en ze zagen hoe hoog ze er stonden. Zwarte Duitse legerauto's maakten de brug aan het schudden en tussen de kieren van de planken waarover ze liepen zagen zij het Rijnwater. Dat gaf ze angst, en daardoor keken ze niet goed uit waar ze liepen. De wieljes van de poppewagen raakten vast tussen de kieren, en de meisjes veroorzaakten een opstopping van auto's. De brug trilde steeds harder. Poes werd onrustig en probeerde de wagen uit te komen, maar hij werd door Paula op zijn plaats geduwd. Dientje had werk om Pollie in bedwang te houden; hij wilde van de riem los. Toen werd Dientje bang, ze had spijt dat ze de brug was opgegaan. De auto's waarin burgers zaten, gingen claxonneren omdat de colonne niet opschoot. Dat namen de Duitse soldaten niet en ze moesten hun auto's van de Duitsers aan de kant van de brug zetten. Verloren stonden de meisjes tussen al de auto's; in de wijk waar ze woonden waren ze geen auto's gewend. Stel dat poes uit het wagentje sprong, met het jurkje aan. Hoe zou het dan met haar aflopen?

Gelukkig was er een fietser die hun nood opmerkte. Hij zette de poppewagen weer richting stad, loodste ze tussen de auto's door en hij zei: "Maak dat je vlug van de brug afkomt."

Poes werd weer rustig, Pollie gaven ze ruggelapjes en hij liep weer netjes mee. Laat in de middag kwamen ze weer in de eigen straat terug, en ze hebben aan niemand iets verteld over het avontuur.

De hondkar

's Zaterdags was het in de straat een hele drukte van leveranciers die hun waren bij de klanten kwamen afleveren. Er liepen melkboeren, groenteboeren en kolenboeren, daarbij kwamen nog de kruideniers en de bakkers. De meeste mensen kochten hun levensmiddelen bij de leverancier die bij hun kerk hoorde. Als de bakker bij Paula thuis kwam en haar moeder voor het weekend wel zeven broden kocht, stonden zij en haar zusjes met de neus vooraan. Misschien kon er van de bakker voor hen een koekje af. Zo ging het ook bij de kruidenier, veel klandizie, zij een snoepje.

Bij de melkboer was niet veel te halen, maar z'n wagen van glimmend mahoniehout was een bezienswaardigheid. Er stonden mooie grote koperen melkbussen op te blinken, aan de zijkant van de wagen hing de koperen litermaat en onder de wagen lag, aan riemen gebonden, een grote grijze hond.

Het scheelde de melkboer een loop als hij aan een van de kinderen vroeg de melkkoker

bij moeder te gaan halen. Paula kreeg van haar moeder de opdracht goed op de maat te letten, de melkboer liet de melk vaak schuimen wanneer hij de litermaat onder de kraan vulde.

De melkboer bracht de volle koker terug, en intussen werd de wagen bewonderd door de kinderen van de buurt. Nergens konden ze met de vingers afblijven.

Paula had medelijden met de hond die iedere dag weer onder de wagen moest lopen. Het dier liet zich door haar aaien.

Plotseling kwam er melk op de straat en Dientje schreeuwde: "Draai de kraan dicht!"

De hond likte gretig. Paula's zusje rende bij de wagen weg. Samen probeerden ze de kraan dicht te draaien. Het lukte niet en Paula ging vlug de melkboer waarschuwen:

"Kom vlug, de melk stroomt!"

Hij wist hoe laat het was en holde naar zijn wagen. Van kwaadheid stampte hij met z'n voet en sloeg zichzelf voor het hoofd. Daar ging zijn handel de goot in. Mistroostig keek hij in de lege bus. Toen moeder bij de wagen kwam, gaf ze Paula een fikse draai om de oren. Haar zusje was nergens te bekennen.

De melkboer en moeder kwamen overeen de schade te delen.

De hond had een goede dag gehad.

Het hele huis trilde

Langs het pad waarover ze iedere dag gingen woonde de familie Gerritsen, je weet wel, de familie waarover ik nog wilde vertellen.

Gerritsen was in zijn tuin bezig met het spannen van de waslijnen, van de huismuur naar een paal. Zijn vrouw hielp hem daarbij en ze knikte vriendelijk naar de kinderen die over de heg de tuin inkeken.

"Weer naar school kinderen?", groette vrouw Gerritsen met haar Duitse accent. Hoewel ze altijd aardig tegen iedereen was, werd ze in de buurt toch "moffin" genoemd.

"Zo vrouw, je was kan weer wapperen, de lijnen zijn gespannen", zei Gerritsen en hij ging in huis; zij volgde hem. Toen ze goed en wel binnen waren, waagde één uit het groepje het de tuin van Gerritsen in te gaan om daar een harde slag op de strak gespannen waslijn te geven. Het hele huis trilde. De helden gingen er snel vandoor. Dagen achtereen hielden de kinderen de plagerij vol, zich er niet van bewust dat Gerritsen ze op een dag achter de schutting in zijn tuin opwachtte. Net toen ze wilden slaan, greep hij toe.

"Pak ik heb je, twee vliegen in één klap."

Hij sloot vlug het tuinhok en nam twee van de plagers mee in huis, waar de tafel gedekt stond. Zonder iets te zeggen schoof hij twee stoelen bij en hij gebaarde Dientje en Paula om plaats te nemen. Hij en zijn vrouw gingen eten.

De meisjes waren zenuwachtig, vroegen zich af hoe het zou aflopen. Na een tijd stilzwijgen vroeg Gerritsen: "Lusten jullie een beschuitje?" Ze waren verbaasd en durfden geen antwoord te geven. "Geen honger als je uit school komt?", ging hij verder. De deugnieten knikten verlegen van ja. Vrouw Gerritsen smeerden twee beschuiten, ze strooide er suiker op en gaf ze aan de meisjes. Toen ze uitgegeten waren, keek Gerritsen

hen strak aan en hij zei:

"Om te zien zijn jullie aardige meisjes en ik kan me eigenlijk niet voorstellen dat jullie aan die plagerijen meedoen. Waarom doen jullie het?" Zij durfden er niet eerlijk mee te komen. Gerritsen kon het hun wel vertellen:

"Mijn vrouw is dan wel een Duitse, maar wij zijn het helemaal niet eens met Hitlers idealen. Wij zijn niet bij de partij aangesloten. Vóór de oorlog heb ik in Duitsland gewerkt en daar heb ik mijn vrouw leren kennen. De stad waarin wij woonden werd vaak gebombardeerd. Mijn vrouw heeft haar familie achtergelaten en is met mij naar Nederland vertrokken. Wanneer jullie op de waslijn slaan, schrikt mijn vrouw, zij denkt dan dat er weer bommen vallen."

De meisjes hadden er spijt van en beloofden het niet meer te doen. Bij Gerritsen konden ze elke dag een beschuitje komen eten. De Gerritsens hadden geen kinderen; zij wilden wachten tot het vrede werd.

Naaiwerk wegbrengen

De kinderen van de wijk konden 's zaterdags tegen betaling van vijf cent naar de speeltuin. Paula kreeg vijf cent en ze ging Dientje halen. Voor het huis op de stoep zat Dientje met een tas op schoot. Ze keek boos.

"Ga je mee?", vroeg Paula.

"Zie je niets, sufferd? Ik moet naaiwerk wegbrengen voor Zus."

Ze liet de tas van haar schoot glijden en gaf hem een trap na. Hoe kon Zus haar op zaterdagmiddag naaiwerk laten wegbrengen? Met een zucht kwam Paula naast Dientje zitten, ze zag de mooie middag aan haar neus voorbijgaan. Samen bedachten ze van alles om van de boodschap af te komen. Er kwam geen oplossing. Van kwaadheid schopte Dientje tegen een van de grote stenen die als afscheiding langs het grindpad lagen.

"Kijk eens, Dientje, allemaal mieren."

De steen werd nog verder verschoven en met een stokje haalden ze het mierennest open. Witte eitjes werden door de mieren versleept. Er waren ook mieren met vleugels bij. Steeds meer stenen haalden ze overhoop, en toen het grindpad er vol mee lag, stopte er op straat een wagen met een span paarden er voor. De Wasserij. De voerman sprong van de bok, hij liep naar de achterkant van de wagen en trok een houten klep omlaag, die aan twee kettingen bleef hangen. Hij nam een zak uit de wagen en kwam daarmee het tuinpad op. Hij groette Dientje en Paula met: "Kinderen, wat hebben jullie er een puinhoop van gemaakt!"

Hij belde aan. Toen Zus de deur opendeed, keek ze verschrikt bij het zien van de puinhoop. "Leg als de duvel de stenen er weer in en maak dat jullie weggkomen!", schreeuwde ze. Het was aan te raden er haast mee te maken, van haar gezicht was te lezen dat ze des duivels was.

De koetsier moest nog bij de burens zijn. Dientje en Paula liepen eens om zijn wagen. Toen bedacht Dientje op de houten klep te springen wanneer de koetsier hem bij het wegrijden niet sloot; dat zou een eind lopen schelen.

"Je gaat toch mee?", vroeg ze Paula.

"Ik moet van mijn moeder naar de speeltuin."

"Ga toch niet", zeurde Dientje.

Nogmaals draalden ze om de wagen en ze zagen de koetsier terugkomen. Hij gooide met een grote zwier de volle zak in de wagen en omdat hij blijkbaar haast had sprong hij op de bok zonder de klep te sluiten.

"Kom op!", riep Dientje; ze gooide de tas met naaiwerk op de klep, nam een run en zat met een sprong naast de tas. De koetsier klapte met de zweep en de wagen kwam in beweging. Hard hollend kwam Paula, die zich bedacht had, achter de wagen aan, ze greep de klep en nam een sprong. Mis was het, en ze moest het nogmaals proberen.

Op z'n Arnheems riep Dientje: "Spring, stieve hurk!"

Nog harder moest Paula hollen en ze waagde nog een sprong. Half hangend kwam ze op de klep en Dientje trok haar erop.

Daar zaten ze dan, samen op de klep. Toen ze de Schaapmanlaan af waren, klapte de koetsier nogmaals met de zweep en het span ging in volle galop de Rozendaalseweg af richting stad. De benen van de meisjes bungelden omlaag en nergens hadden ze houvast aan. Door het gehobbel van de wagen was het alsof zij in een cake-walk zaten. Voorzichtig schoven ze ieder naar een kant en ze grepen de kettingen waaraan de klep hing. Daardoor zaten ze steviger. Mensen die hen zo zagen zitten, staken een vinger naar hen op. Brutaal zwaaiden ze terug.

"Misschien rijdt hij niet naar de stad", zei Paula tegen Dientje.

"Jawel joh, er staat op de wagen: 'Wasserij de Oever Arnhem'."

"Daarom kan hij toch wel ergens anders heen rijden."

"Ik zal jou nog eens meenemen, altijd even bang."

Weer hoorden ze de zweep klappen, nog harder ging de wagen.

"Straks in de stad gaat hij wel zachter rijden", stelde Dientje Paula gerust, "en dan springen wij eraf."

De wagen reed onder de spoorbrug door terwijl de trein er net over ging en de tram achter hen reed. Dat gaf een hels lawaai! Ook de conducteur van de tram stak een vinger op. De koetsier had geen weet van dat ze op de wagen zaten.

Op straat was het erg druk, toch telde Dientje een twee drie en ze riep: "Springen!"

Languit kwamen ze op de Steenstraat terecht. De mensen die er liepen keken verschrikt en riepen: "Deugnieten!"

Wat deed Paula's enkel pijn! Dientje's knieën waren geschaafd. Ze kwamen strompelend overeind en gingen op een stoeprand zitten. Dientje huilde om haar bebloede knieën en Paula zat met een pijnlijk gezicht haar enkel te wrijven. In de verte was een fontein. Ze besloten daar naar toe te lopen. Hinkend kwamen ze bij de vijver. Dientje waste haar knieën maar ze bleven bloeden. Paula hield de enkel in de vijver en ze knoopte haar zakdoek er stevig omheen. Dientje bleef jammeren dat haar knieën zo schrijnden. Het naaiwerk moest weggebracht worden, dus flink zijn. Nog onverwachts zei Dientje: "Hier is het", en ze belde aan.

De mevrouw die de deur opende was blij hen te zien. Zij had zich al zorgen gemaakt dat de jurk niet op tijd klaar zou zijn.

"Kom binnen", zei ze, en ze ging hen voor door een lange, brede gang, waar aan

weerskanten grote schilderijen de muren sierden. Ook de kamer was prachtig ingericht. Boven de schoorsteen hing een spiegel in een lijst van goud. Voor de spiegel stond op de zwarte marmeren schoorsteenmantel een porseleinen vrouwenbeeld in zachte tinten. In haar handen droeg het beeld een klein uurwerk. Aan weerskanten van de klok stond een kandelaar. Al dit moois weerspiegelde in de spiegel. Ze keken zich de ogen uit, thuis was het niet zo mooi.

"Kijk eens, Jacomine, deze meisjes komen mijn jurk brengen", zei mevrouw tegen haar dochtertje, dat in de hoek van de kamer voor de piano zat. Het meisje groette vriendelijk. Dientje overhandigde mevrouw de tas. De jurk werd van alle kanten door mevrouw bekeken, ze knikte goedkeurend en hing hem op een knaapje aan de hoge mahoniehouten kast.

"Believen jullie een beker chocolademelk?", vroeg mevrouw. Dat werd door Dientje en Paula niet afgeslagen, ze kregen het immers nooit. Chocoladepoeder was in de winkels niet meer te koop, deze mensen hadden het zeker voor de oorlog gehamsterd.

Mevrouw nam hen mee naar de keuken, waar ze mochten plaatsnemen aan een lange, kale eikehouten tafel.

Jacomine was meegekomen, zij lustte ook wel melk.

Terwijl haar moeder bezig was met het klaarmaken van de chocolademelk, werden Paula en Dientje door Jacomine bekeken.

"Oh kijk eens, mama!", en ze wees op Dientje's knieën.

Mevrouw draaide zich van het fornuis.

"Wat een wonden, kindje", zei ze. "Waar heb je die opgelopen?"

Dientje wist zich eruit te jokken: "Gestruikeld over een putdeksel."

Paula zuchtte.

"Jacomine, wil jij even de verbandtrommel van de badkamer halen?", vroeg mevrouw.

Er was dus een badkamer in huis, en Paula dacht: "Wat deftig toch." Bij haar thuis was er slechts een kraan in de keuken.

De witte trommel met het rode kruis kwam op de tafel te staan. "Kom maar eens hier, mijn beste kind", en mevrouw beurde Dientje als een klein kind op de keukentafel. Nieuwsgierig naar wat er in de verbandtrommel zat draaide Paula zich op de knieën. Mevrouw nam een klein bruin flesje uit de trommel, ze draaide er het dopje af en Dientje moest haar rechterbeen ophouden.

"Nu even de tanden op elkaar", zei mevrouw, en ze liet een paar druppels uit het flesje op de wond vallen, het kleurde bruin.

Dientje gilte het uit, en de tranen rolden haar over de wangen. Ze moest haar linkerbeen ook nog geven, al huilde ze nog zo hard. Het moest gebeuren, anders gingen de wonden zweren.

Mevrouw aaide Dientje troostend over het hoofd. Op de wonden werd een verbandgaasje gelegd. Van een rolletje leukoplast knipte Jacomine vier stukjes, die er kruiselings overheen geplakt werden.

"Gaat het weer een beetje?", informeerde mevrouw.

Dientje snikte: "Ja."

Paula vond dat zij zich aanstelde; aan haar enkel was niets te zien, maar hij deed wel pijn.

Dientje mocht weer op de stoel zitten en mevrouw schonk de chocolademelk in de bekertjes. Voorzichtig nipten ze van de heerlijke chocolademelk.

Voor de boodschap kregen ze ieder een goudgele appel. Ze bedankten mevrouw. Jacomine liet hen uit. De vijf cent gebruikte Paula voor de tram terug.

In de jodentuin

Dientjes broer en die van Paula waren opgeroepen om in Duitsland te werken. Joden werden naar werkkampen gestuurd. Niet iedereen liet zich door de Duitsers dwingen, velen doken onder. Negen joden waren bij de familie Ros in huis. Vrouw Ros haalde tassen vol boodschappen bij de kruidenier. Er werd gefluisterd: "Waar heeft ze het allemaal voor nodig?" Onverwachts kwamen Duitsers het huis van de familie Ros omsingelen. De familie was verraden. Ze konden niet meer vooruit of achteruit. De Duitsers verbleven er twee dagen. De buurt sloeg het angstig gade, en men slaakte een zucht van verlichting toen ze eindelijk vertrokken. De familie Ros moest met de joden haast maken om weg te komen. Ze vertelden de burens dat ze een stuk uit de houten kamervloer gezaagd hadden en boven de opening een kast zonder poten en bodem geplaatst hadden. Bij onraad gingen de joden via de kast onder de vloer; bodem erover en kast dicht. Tijdens het verhoor was de familie door de Duitsers geslagen, de joden hadden zich muisstil gehouden. "Mis poes!" was het voor de Duitsers, de vogeltjes waren gevlogen.

Met rode lak werden de deursloten door de politie verzegeld. Toen de politie vertrokken was, gingen Dientje en Paula voelen of de lak werkelijk hard werd. Bij warm weer mochten de kinderen van de buurt 's avonds na het eten buiten spelen. Dientje en Paula waagden het zich te verstoppen in de verboden tuin van Ros, die in de buurt "de jodentuin" werd genoemd. Een halfuur lang werd er door de kinderen gezocht, ze gaven het op en gingen Paula's vader waarschuwen. Vader riep met z'n zangerige Rotterdamse stem haar naam. De kinderen deden hem na en ze gingen zingen: "Blijf zitten waar je zit en verroer je niet." Paula wist dat hij daar erg boos om kon worden en ze gaf haar schuilplaats op. Het kwam haar duur te staan: ze kreeg voor 's avonds huisarrest.

Een grafkelder

Op de scholen werd er met de kinderen geoefend om bij luchtalarm zo vlug mogelijk naar een veilige schuilplaats te komen. De kinderen maakten tijdens de oefening de grootste pret; het onderbrak de les nog eens. Liesbeth had in mei 1940 de bombardementen op Rotterdam meegemaakt, ze was gewond geraakt aan haar been en was daardoor mank gaan lopen. Haar ouders waren bang dat Rotterdam nog eens gebombardeerd zou worden en ze hadden Liesbeth bij een tante en oom in Arnhem gebracht, omdat het daar nog rustig was. Liesbeth hilde tijdens het oefenen, ze konden haar niet bij het spel betrekken - hoe ze ook zeiden: "Je

weet toch dat het niet echt is?"

Als 's nachts de sirenes loeiden, wat nog wel eens gebeurde, werden de kinderen uit hun slaap gehaald met: "Vlug, vlug, kleren aan en de kelder in!" Moeder was in paniek, zij dacht in de eerste plaats aan het kleine zusje en aan de trommel waarin zij foto's en bonkaarten bewaarde. In de kelder wachtten ze half slapend tot het sein "veilig" weer gegeven werd. Buiten hoorden ze de motoren van de vliegtuigen die overvlogen. Vader was onrustig in de kelder, hij ging steeds even naar buiten.

"Man blijf toch hier, je krijgt nog een scherp tegen je kop!", waarschuwde moeder. Hij probeerde rustig in de kelder te blijven, maar het plafond beviel hem niet.

"Wat sta je toch te schudden, wees toch kalm, man."

Paula dacht: "Ze houdt zich flink." Maar o, wat beefde ze.

"De kelder is gelijk een grafkelder, één bom en we zijn levend begraven."

Moeder stelde de kinderen gerust: "Tegen scherven zitten we hier veilig."

Meestal was het loos alarm.

Op Duits bevel waren de huizen verduisterd. De straatlantaarns brandden niet en na acht 's avonds uur mocht niemand zich op straat begeven.

In het bos waren de Duitsers begonnen met de aanleg van een weg, die van Amsterdam naar Berlijn moest gaan lopen.[Die weg heet nu de A12] Er waren rails gelegd voor het vervoer van materiaal en zand.

"Paula, ik heb jouw hulp nodig", zei vader op een avond. In de tuin vertelde hij zijn plan. Bij de aanleg van de nieuwe weg had hij bielzen zien liggen, daarmee kon hij mooi het plafond van de kelder stutten. Hij nam de fiets uit de schuur, liep er het tuinpad mee af en Paula moest achterop springen.

Het was doodstil op straat. Gelukkig was het volle maan. Paula volgde de aanwijzingen van vader goed op. Stevig hield ze de fiets vast toen hij probeerde een zware biels op de bagagedrager te beuren, wat hem met veel moeite lukte. Heel langzaam reed vader de fiets en zij steunde de biels. Ze meenden wat te horen, ze bleven van schrik stokstijf staan en hielden de oren gespits.

"Niets loos", zei vader na een tijdje. Ze moesten het weer wagen, en voorzichtig liep hij verder. Al gauw merkten ze waar ze zo van geschrokken waren: een uil vloog over en liet een rauwe schreeuw horen. Vader moest, ondanks alles, lachen.

Ze liepen tot aan het schipperskindereninternaat. Daar werd de zware biels achter een buxushaagje gekiept. Dat gaf nogal een dreun. Bang dat iemand het gehoord had, gingen zijzelf ook achter het haagje liggen, totdat zij de kust weer veilig achtten. De biels lag er onzichtbaar, en ze waagden het om er nog twee te gaan halen. Stelen van de Duitsers en dan ook nog in spertijd, haar vader speelde met vuur. Ze liet niet merken dat ze bang was, maar sjouwde des te harder. In etappes brachten ze de bielzen naar huis.

Als angora

Omdat er geen breigaren meer te koop was, kwam men op het idee om rolletjes verbandgaas tot reepjes te knippen en daarmee te breien. Dit gaf na het breien een pluizig aanzicht. Zus had er voor Dientje een truitje van gebreid. Paula vond het prachtig en ze probeerde moeder over te halen om voor haar ook zo'n truitje te breien. Zij showde het truitje van Dientje voor moeder.

"Toe mam", zeurde Paula. Moeder gaf niet zo maar toe. Het verbandgaas was zonder bon verkrijgbaar, maar het moest wel betaald worden. Het leek moeder bovendien niet sterk. Gelukkig kwam vader uitkomst brengen; bij hem ging ze het proberen. Ze zette haar liefste gezichtje, wetende dat hij daarvoor zou zwichten. Hij haalde moeder over door te zeggen: "Het ziet er uit als angora, toe meid, brei er een voor haar."

Kleding was schaars en er werd veel tijd besteed om van oud nieuw te maken. Ondanks de slechte voeding groeiden de kinderen. De kleding van de grote kinderen ging naar de kleine. Al stond die kleding hen niet, gedragen moest ze worden. Uren stonden de mensen in de rij als er wat te koop was in de winkels.

Na een morgen in de rij staan had moeder het geluk om voor al haar dochters een paar kousen te kunnen kopen. Wat was ze blij: haar kinderen liepen er op zondag weer netjes bij.

Het was de gewoonte dat de ouders zondagsmiddags een uurtje gingen rusten. Paula werd met haar zusjes naar buiten gestuurd en ze kregen de waarschuwing mee: "Denk aan de kousen."

Uit verveling zaten ze op de stoep. Paula vond de zondag een nare dag; dan kwam Dientje nooit buiten. Maar toen - ze zag het goed - fietste Dientje toch voorbij. Ze riep haar na: "Van wie is de fiets?"

Dientje karde nog een eindje voort, remde af en draaide. "Van Zus, maar ik mag er even op." Zij fietste weer een paar keer de straat op en neer, stopte vlak voor de stoep en vroeg Paula: "Wil jij het eens proberen?"

Dat was niet aan dovemansoren gevraagd. Vlug was Paula de stoep af en nam ze de fiets van Dientje over.

"Opstappen en direct trappen, ik ondersteun je", zei Dientje. Slingerend ging Paula de straat over; Dientje holde er hard achteraan, maar ze hield het niet lang vol.

"Laat mij maar weer en spring jij maar achterop." Dientje fietste de Dr. Wagenaarstraat af, wat best een aardige heuvel was. Toen ze het Marktpllein op wilde draaien, begon ze te slingeren.

"Pas op, pas op, we vallen nog!", gilde Paula. Maar het was al te laat. Toen ze overeind kwamen, zag Paula tot haar grote schrik dat de knieën door haar kousen staken en de huid geschaafd was. Het deed vreselijk pijn. Dientje mankeerde niets, alleen het stuur van de fiets stond scheef. Ze scholden elkaar uit. Dientje zei dat Paula niet stil had gezeten en dat ze nu zelf eens kon voelen hoe zeer geschaafde knieën deden. Paula zei dat Dientje helemaal niet fietsen kon. Dientje werd steeds kwader, ze wrikte het stuur met alle kracht recht, ze zei: "Aju" en liet Paula alleen achter.

Na lang ronddwalen vatte Paula moed. Ze gluurde door het raam de keuken in, moeder was thee aan het zetten. Zondagsmiddags kregen zij er altijd wat lekkers bij; daar

bewaarde moeder de snoepbonnen voor. Schoorvoetend stapte Paula de keuken in. Daaraan merkte moeder dat er met Paula iets niet pluis was. Paula zei niets, ze toonde met een meelijwekkend en van pijn vertrokken gezicht haar knieën. Moeder verschoot van kleur, ze had geen medelijden met haar en riep: "Altijd jij weer, polderjongen!" Paula kreeg er met de matteklopper van langs en ze werd naar de slaapkamer gestuurd met de mededeling: "Vandaag geen snoep en zonder eten naar bed!" Paula liet zich op bed vallen en huilde: "Had ik het maar niet gedaan." Vanuit de kamer hoorde Paula dat moeder beklag over haar deed tegen vader: "Nu ben ik weer net zo ver, dacht ik dat ze er op zondag netjes bij zouden lopen..." Vader ging op al het gemopper van moeder niet in en het werd stil in de kamer. "Ze drinken thee met lekkers", dacht Paula. Zij wilde zo graag leren fietsen. Ze was niet met opzet gevallen. Waarom kwam moeder niet even met haar praten? Nee, direct met de matteklopper. Moeder dacht alleen aan de kousen. "De knieën genezen wel weer", had ze gezegd. Maar o, wat deden ze pijn. Het ging schemeren, beneden werd de tafel gedekt en even later was er het tikken van de vorken op de borden. Wat had Paula een honger. Ze hoopte dat er nog geroepen werd. Maar nee hoor, Martha kwam de nachtjaponnen van de slaapkamer halen, ze gooide Paula haar nachtjapon toe en ze zei pesterig: "Het eten is allemaal op." Zachtjes ging de deur van de slaapkamer open. Het was vader. "Domme gans, hier een stuk droog brood. Niets tegen de anderen zeggen. Een geheimpje onder ons. Ga maar lekker slapen."

Die is voor mij

"Sinterklaas bestaat niet", zei Martha.

Paula vroeg: "Van wie komen de cadeautjes dan?"

"Kom eens mee", ze slopen de krakende trap naar de overloop op. Boven mochten ze overdag niet komen; moeder wilde het huis schoon houden.

"In de kast, achter de hangkleding op het schap, liggen pakjes", fluisterde Martha. Werkelijk, Paula zag er pakjes liggen. Wat had moeder haar lang voor gek gehouden. Geen wonder dat ze door de kinderen op school uitgelachen werd.

"Geloof je het nu nog?"

Paula schaamde zich er voor dat haar jongere zus eerder tot de ontdekking gekomen was. Nieuwsgierig voelden ze aan de pakjes, en ze peuterden van enkele het papier iets open. In het ene zat een beer met oranje sokjes, die vast voor het kleine zusje bestemd was, en in een ander pak ontdekten ze een schooltas.

"Die is voor mij", zei Martha.

"Nee, voor mij", zei Paula met stemverheffing.

"Vlug, leg terug." Martha meende moeder te horen. Zachtjes sloten ze de kast en slopen ze de trap weer af. Het waren spannende dagen die volgden. Wie, o wie, zou de tas krijgen? Ze maakten er in stilte ruzie om. Er was maar één tas. Op pakjesavond waren ze niet te genieten. Heel duidelijk was te zien wat er in Paula's pak zat. Nog voordat het papier van het pak gehaald was, zei Martha:

"Die tas wilde ik."

"Hoe weet jij dat er een tas in zit?", vroeg moeder.
De aap moest uit mouw komen.

De aanhouder wint

Bij alle fietsmakers waren Dientje en Paula gaan vragen om een oud fietswiel. Ze wilden zo graag gaan hoepelen. Het lukte niet er een te bemachtigen. Totdat ze in de schuur de fiets van broer Jan uit elkaar zagen liggen; Jan had het karwei niet kunnen klaren.

"Wij nemen deze wielen even", zei Dientje. De wielen werden tot hoepels gedoopt. Ze zochten nog een stokje en gingen, zonder dat ze door iemand vanuit het huis opgemerkt werden, met de hoepels de tuin uit en de straat op.

De heuvels waren steil, ze moesten hard hollen. Links en rechts sloegen ze met het stokje tegen de hoepel.

"De mijne gaat ervandoor!", riep Dientje.

De hoepel vloog vlak voor de tram langs en ze waren het zicht erop kwijt. Pas toen de tram voorbij was konden ze oversteken en zagen ze de hoepel onder de poort richting vijver gaan.

Dientje bedacht zich geen moment, ze deed schoenen en kousen uit en waadde de vijver in. Met haar voeten speurde ze naar de hoepel. Het was moeilijk zich staande te houden, de bodem van de vijver was glibberig. Steeds verder liep ze het water in. Paula was bang, de vijver kon plotseling dieper worden en ze kon niet zwemmen. Ondanks Paula's angst bleef Dientje zoeken. "De aanhouder wint!", riep ze na een tijd, en met haar voet bracht ze de hoepel boven water.

Alsof er niets mee gebeurd was, stonden de hoepels voordat Jan 's avonds thuis kwam weer als wielen in de schuur.

De cent

Paula had een losse tand, waardoor ze niet goed kon eten.

"Zal ik jou eens van die lastige tand afhelpen?", vroeg vader. Uit moeders naaidoos nam hij een kaartje ijzergaren, hij knipte er een stuk af en maakte aan het uiteinde van het garen een lusje.

"Kom voor me staan en open je mond?" Het lusje deed hij voorzichtig om de losse tand, Paula werd achter een stoel gezet, vader liep met het uiteinde van de draad naar de openstaande deur en bevestigde het aan de deurknop. Nog niets vermoedend van wat hij in de zin had, bekeek ze zijn handelingen vanaf afstand. "Staan blijven hoor!", en onverwachts smeed hij de deur dicht. Paula spoog een bebloede tand in haar hand en er rolden een paar tranen van de schrik over haar wangen. Dat was alles.

"Operatie gelukt?", vroeg vader.

's Avonds voor het slapen gaan mocht ze de tand onder de kast in de huiskamer leggen. Klaas Vaak, zo vertelde vader, zou er als beloning een cent voor in de plaats leggen.

Daar geloofde Paula allang niet meer in; ze liet vader in de waan, hij kon mooi voor Klaas Vaak gaan spelen.

Ze lagen al een tijd in bed toen ze Martha vroeg: "Zou papa de cent er al neergelegd hebben?" Martha spoorde haar aan te gaan kijken. Zachtjes sloop Paula de trap af. Eerst luisterde ze aan de kamerdeur of de kust wel veilig was. Voorzichtig draaide ze de kruk van de deur om, opende de deur iets, bukte zich en, ja hoor, hij had de tand al weggehaald en er een cent voor in de plaats gelegd. Met de cent ging ze vlug naar bed terug.

"Wat ga je er voor kopen?", vroeg Martha.

"Gekleurde waterplaatjes."

"Krijg ik er dan ook een paar?"

"Nee, want ik wil er Dientje wat van geven, voor als zij weer eens in een poëziealbum gaat schrijven."

Martha werd jaloers en probeerde Paula de cent afhandig te maken. Ze liet zich boven op Paula vallen en kneep in de hand waarin Paula de cent hield. Paula zag kans de cent in haar mond te steken. Ze trokken elkaar aan de haren en Paula riep dat ze op moest houden. Per ongeluk slikte ze de cent door.

"Daar ga je aan dood," zei Martha.

Op al het lawaai kwam vader af en Paula vertelde hem met horten en stoten wat er gebeurd was.

"Dat komt er van als je niet wachten kunt. Ik zou maar rustig gaan slapen. Er gebeurt echt niets met je. Wel moet je goed in de W.C. kijken als je gepoept hebt", zei hij.

Pas na twee dagen kon ze gerust zijn, de koperen cent kwam zwart tevoorschijn. Ze spoelde hem met water af en poetste hem met koperpoets, maar de normale kleur kreeg de cent niet meer. Er zat niets anders op, ze moest met de zwarte cent naar de dames Verplak, die samen een kantoorboekwinkel dreven.

De dames kwamen altijd samen op het geluid van de winkelbel af. Deze keer moest ze even wachten en dat maakte Paula een beetje nerveus. De dames verkochten ook religieuze artikelen; aan de muren hingen crucifixen, op schappen stonden beelden en in een glazen kast lagen rozenkransen van kralen en van zilver, daarnaast de scapulieren, kerkboeken, missalen en bidplaatjes. Het was een en al katholieke heiligheid.

Paula stond voor de toonbank met de cent in haar zwetende vuist en ze schrok toen de dames binnenkwamen en haar vroegen:

"En Paulienke," (zo werd ze door de dames genoemd) "wat zal het zijn?"

"Gekleurde waterplaatjes."

Een van de dames pakte de plaatjes onder de toonbank vandaan. Ze hielpen Paula een beslissing te nemen bij het zoeken naar mooie plaatjes. Toen Paula haar keus bepaald had, legde zij weifelend de zwarte cent op de toonbank.

"Een rare kleur heeft die cent", zeiden de dames, en ze bekeken hem om en om. "Hoe kom je aan zo'n malle cent?"

Het was of alle beelden Paula aankeken. Alsof ze van niets wist haalde zij de schouders op, ze voelde haar gezicht kleuren.

Tineke's speelgoed

Met Tineke wilden alle kinderen uit de straat spelen. Zij had een poppenhuis, een schommel en stelten, die haar broer voor haar gemaakt had. Om beurten mochten de kinderen op haar stelten. Tineke zeurde aan broer of hij ook voor de vriendinnetjes stelten wilde maken, en dat deed hij, tegen een kleine vergoeding. De kinderen liepen hele einden op de stelten en ze konden er zelfs mee hinkelen.

In de tuin achter Tineke's huis liep een klein bokje, ze had een poes, marmotjes, een hondje dat Bobbie heette en een echte schildpad. Op de schildpad kon je staan, beweerde Tineke. Ze gingen het allemaal uitproberen. De schildpad gaf geen kik. Paula had er niet van geslapen. 's Morgens ging ze direct kijken of het dier nog leefde. Tineke kreeg gelijk, de schildpad was nog springlevend.

Bobbie en Pollie waren altijd bij de spelende kinderen aanwezig. Pollie was een reu en Bobbie een teefje. Toen ze volwassen honden geworden waren, werden ze onverwachts verliefd op elkaar. Pollie sprong op Bobbie, maar Tineke wilde niet dat Pollie dat deed. Dientje zei: "Laat ze hun gang toch gaan, dan krijgt Bobbie jongen."

Alle kinderen uit de straat gingen naar Bobbie en Pollie staan kijken, en ze beweerden dat het zo ook bij mensen ging. De vader van Tineke gooide een emmer water over de honden leeg. Jankend gingen Bobbie en Pollie ervandoor, en Tineke's vader mopperde: "Die loopse teef zit nu met jong."

Paula vroeg hem hoe hij dat wist, waarop hij antwoordde dat ze het haar moeder moest vragen. Toen ze het moeder vroeg, kreeg ze als antwoord: "Daar ben jij nog veel te klein voor."

Bobbie werd door Paula in de gaten gehouden, en werkelijk, haar buik werd steeds dikker. Binnen een paar weken kreeg Bobbie zes puppies. Toen wist Paula waar de baby's vandaan kwamen.

Niet alleen deze dieren hielden ze bij Tineke thuis. In de huiskamer stond nog een grote ronde kooi, en daarin zat "Lorre", de papegaai. De broer had de papegaai leren zeggen: "Hitlers zootje". Tineke vroeg aan de kinderen vooral niet verder te vertellen dat Lorre dat allemaal uitkraamde. Verraders slapen niet en de papegaai kon wel op transport naar Duitsland gestuurd worden. Toen werd Tineke door alle kinderen uitgelachen.

Tijdens de oorlog werden de lichtgevende knijpkatten en lichtgevende verf uitgevonden. Tineke was de eerste die met een lichtgevende naambroches op haar mantel de donkere straat in kwam. Het duurde niet lang voor alle meisjes er een droegen. In het donker moesten ze van afstand raden wie er aankwam. De broches werden wel verwisseld om elkaar voor de mal te houden.

Bij warm weer mochten de kinderen uit de straat op zondag naar het zwembad "De Branding", helemaal in Doorwerth. Ze kregen brood voor de hele dag en geld voor de tram mee. De grote kinderen moesten op de kleintjes passen. Heen was er goed in de tram te komen, maar terug zagen ze menige tram vol voor hun neus weggaan.

De schemering was al gevallen, het was na spertijd, maar Tineke en Dientje waren nog

steeds niet thuis. Iedereen in de straat was ongerust. De vaders gingen, ondanks het feit dat het acht uur - dus spertijd - was, op onderzoek uit. De kinderen uit de straat fluisterden met elkaar, ze waren bang dat Tineke en Dientje de man waren tegen gekomen die ook altijd in het bos was als zij hout moesten sprokkelen. Hij deelde pepermuntjes uit, hielp met sprokkelen, vertelde na afloop de mooiste verhaaltjes en intussen speelde hij met je haren, wat heerlijk kriebelde. Als ze naar huis wilden, zeurde hij of een van de kinderen bij hem wilde blijven. Ze vertelden het niet thuis, want het was hun verboden van vreemde mensen snoepjes aan te nemen. Wel waren ze allemaal een beetje bang voor de man.

Waar bleven Tineke en Dientje toch?

Paula mocht niet langer wachten, het was bedtijd. Aan slapen dacht ze niet; met haar zusjes ging ze voor het raam kijken. Eindelijk, het was al haast donker kwamen de vaders met de verloren schapen de straat in. Ze hadden de weg terug niet geweten. Vanwege de blijdschap omdat ze weer heelhuids terug waren werd er niet gebromd.

De volgende dag stopte er een ziekenauto voor Tineke's huis. De kinderen uit de straat wilden weten wat er gaande was, ze holden er heen. Op een brancard, gewikkeld in een deken, werd Tineke in de ziekenauto gedragen. Haar ouders kwamen met bedrukte gezichten naar buiten en namen naast haar plaats. Toen de ziekenauto weggereden was, vertelde de broer aan de kinderen dat Tineke erge hoofdpijn had. Dagen achtereen bleven de ouders bij Tineke in het ziekenhuis. Medicijnen om haar te genezen waren er niet. Tineke stierf. De kinderen uit de straat hadden allemaal verdriet. Ze mochten haar nog even gedag komen zeggen. In de voorkamer waar Tineke stond opgebaard, was het duister; de gordijnen waren gesloten. Tineke leek niet meer op Tineke, haar altijd rode wangen waren spierwit. Ze droeg haar witte zomerjurk. De kist was bekleed met wit papieren kant, als van een poppedoos; zijden kant was niet meer te koop.

Paula vond het griezelig dat de altijd zo beweeglijke Tineke, zo stil lag. De kinderen fluisterden met elkaar, en Tineke's moeder huilde: "Ze was ons jongste popke."

Honden voelen het aan als er verdriet is. De kinderen hoorden vanuit de keuken het gejangk van Bobbie. Bij alle kinderen kwamen de waterlanders te voorschijn. Door Tineke's grote broer, die ook met tranen in de ogen stond, werden de kinderen uitgelaten.

Paula's vader kreeg de opdracht de grafzerk te maken. Paula ging mee naar het kerkhof toen de zerk op Tineke's graf geplaatst werd. Zij mocht als laatste een bedje van wit marmergruis over het graf uitstrooien.

Na weken, toen het verdriet bij de buurtkinderen wat over was, vroegen zij zich af wat er met Tineke's speelgoed ging gebeuren. Ze misten het spelen met Tineke en Bobbie. Zouden ze aan haar moeder gaan vragen of ze ermee mochten spelen?

Schoorvoetend liepen de kinderen langs de groentetuin waarin Tineke's moeder boontjes aan het plukken was. Bobbie kwam hen blij begroeten, en Tineke's moeder had weer een glimlach.

"Mogen wij Bobbie even meenemen?", durfde Paula haar te vragen. Tineke's moeder knikte dat het goed was en ze maakte het hekje open. "Niet te lang met haar weg blijven", zei ze.

"We zullen haar nog maar niet om het speelgoed vragen", zei Dientje toen ze met Bobbie en Pollie op het landpad liepen.

"Ach, waarom niet, ze geeft de hond toch ook al mee?", sputterde het groepje kinderen Dientje tegen.

De honden maakten samen weer de grootste pret. Bobbie was zo te zien Tineke allang vergeten. Tineke's moeder had nog wel veel verdriet, want toen de kinderen Bobbie terugbrachten en toch een van hen om het speelgoed vroeg, zei ze: "Later misschien, kinderen", en ze verdween huilend in huis.

Storm in het land

Hard sloeg de regen tegen de ramen van het klaslokaal en daardoor werden de kinderen rumoerig.

"De storm werkt op jullie", zei de juffrouw, maar ondanks dat begon ze aan een dictee. Van katholieke kinderen werd verwacht dat zij 's morgens voor schooltijd de mis in de kerk bijwoonden. Op het rapport werd vermeld of je de schoolmis goed of slecht bezocht had. Geen ouder zou toen gewild hebben dat er op het rapport kwam te staan: "Slecht bezocht."

De eerste zin van het dictee luidde:

"Wij gaan naar de mis. Punt." Waarop Dientje Paula toe fluisterde: "Mispunt."

Goed bedacht van Dientje, en Paula schoot in de lach. Tot overmaat van ramp liet zij haar pen vallen. Met grote stappen kwam de juffrouw naar haar bank en ze vroeg: "Wat gebeurt hier allemaal?"

"Mijn pen viel, juf."

"Moet daar zo om gelachen worden? Ga op de vloer zitten en kijk de pen op de lessenaar."

Daar zat Paula; ze voelde zich voor schut gezet. En Dientje deed alsof ze van de prins geen kwaad wist.

De juffrouw ging door met het dictee. Paula wist dat ze achter kwam. Toen de juffrouw even niet in haar richting keek, pakte Paula de pen op en ze legde hem vlug op de lessenaar. Daarop stak ze haar vinger op en zei ze: "Juf, ik heb hem erop gekeken."

Op dat moment brak er een orkaan in de klas los. Paula kon weer in de bank plaatsnemen, de juffrouw gaf de hele klas strafwerk en toen werd het rustig.

Zonder dat de juffrouw het merkte hielp Dientje Paula het dictee bij te werken.

Na schooltijd kwamen de kinderen van de klas boos naar Paula en Dientje toe. "Wij hebben geen schuld, maar zitten door jullie met strafwerk."

Dientje zei: "Jullie hebben wel gelachen."

Thuis was moeder druk bezig met het klaarmaken van het eten. Ze vroeg Paula, de tafel te dekken. Zelf zette zij de grote grijze geëmailleerde pan op tafel. Heerlijk rook de stampot zuurkool. Het was jammer dat er geen spek in zat. Vlees was duur en op de bon; ze kregen het alleen op zondag. Paula wilde direct beginnen, ze had zo'n honger.

"Ho, ho, wachten tot iedereen aan tafel zit!", waarschuwde moeder. Ze moesten nog langer wachten omdat moeder vroeg: "Willen jullie eens tussen mijn hemdje kijken? Ik

denk dat er een haar zit, het jeukt me de hele morgen al."

Hoe ze ook zochten, er was geen haar te bekennen. En toch bleef zij volhouden dat het haar jeukte. Paula kreeg een slim idee: zij keek met een ondeugend gezicht naar haar zussen en trok vervolgens een haar uit haar hoofd.

"Kijk, mam, ik heb het", en ze hield moeder het haar voor.

Moeder schudde de rug en zuchtte: "Dat is me een opluchting."

Toen mochten ze aan tafel gaan. Terwijl moeder de zuurkool op de borden schepte, stootte Paula met de voet onder de tafel door haar zusjes aan. Even werd er rustig gegeten, totdat zij elkaars ogen ontmoetten; toen proesten ze het uit. Daarbij vloog de zuurkool uit de monden over de tafel.

"Naar de gang jullie en kom terug als je uitgelachen bent!" Moeder begreep niet wat er te lachen viel, zij dacht: "Ze zijn rumoerig door de storm."

Het badhuis

Er waren vroeger in de woningen geen douches. De scholen kregen van de gemeente gratis kaartjes van de gemeente waarmee de kinderen naar het badhuis in de wijk konden. Dientje en Paula vonden douchen een heerlijkheid. Ze konden zich niet voorstellen dat er kinderen waren die er geen gebruik van maakten. Die vroegen zij om hun kaartjes.

De badjuffrouw zag Dientje en Paula dagelijks komen. Ieder kind kreeg tien minuten douchetijd. Wanneer ze met meerdere kinderen één douche deelden, konden ze er langer van genieten. Zij propten een washandje in de afvoer van de douchebak, gingen dan languit in de bak liggen en lieten het water rijkelijk stromen. Wanneer de badjuffrouw elders met andere werkzaamheden bezig was, merkte zij niets op.

O wee, wat werd zij boos wanneer het water onder de deur van het douchehokje door de gang in stroomde. Zij opende de douchedeur vanaf de buitenkant en joeg de kinderen allemaal naakt met de vloertrekker de gang op, waar zij zich dan konden aankleden. Zij waren dagelijks blijven komen als het badhuis niet door gebrek aan brandstof gesloten was.

's Zaterdags gingen ze de teil weer in. Moeder verwarmde het badwater op het fornuis, dat gestookt werd met eierkolen, cokes, turf of hout. Er moest hard gestookt worden om voor negen personen warm badwater te maken. Haren werden daarom niet wekelijks gewassen. Paula kreeg last van hoofdluis en zweren. Een tandenborstel had ze niet; dus werden haar tanden niet gepoetst. Eenmaal per week kreeg ze schoon goed aan. Dat was niet alleen omdat er gebrek aan zeep was: alles moest met de hand gewassen worden en bij slecht weer in huis gedroogd worden.

Als toiletpapier gebruikten ze de krant. Paula kreukelde het krantenpapier vóór gebruik, want daardoor werd het zachter.

De enige waterkraan in huis was in de keuken; het gevolg was dat de handen niet gewassen werden na W.C.-bezoek. Veel kinderen hadden last van wormen.

Het was alsof de winters in de oorlog extra streng waren. Ijsbloemen stonden dik op de

ramen, met het fornuis konden ze het niet warm stoken. Bezorgd, omdat de dekens niet al te dik waren, werden Paula en haar zusjes door vader toegedekt met jassen, mantels en zelfs vloerkleedjes. Wanneer ze 's nachts een plas op de pot deden, stond het er 's morgens als ijs in.

In de oven van het fornuis werd hardsteen verwarmd. Deze steensoort blijft lang warm, en Paula's vader had doordat hij steenhouwer was er toch genoeg van. Moeder wikkelde een oude doek om de stenen en de kinderen kregen er allemaal één mee als kruik. Eenmaal in bed, haalden zij de doek erom weg, en dan schuurden zij zich de jeukende wintervoeten open aan de ruwe steen. Zij kregen er infectie bij. De voeten werden door moeder verzorgd met glycerine; het baatte niet, het wachten was altijd op de zomer. Van de pijn konden ze 's morgens niet in hun schoenen komen, en in plaats van op schoenen gingen ze op oude sokken van vader naar school.

De vorst werd erg streng. De hoofdzuster besloot te bezuinigen op brandstof en gaf de kinderen ijsvrij. Wie schaatsen had, ging naar de vijver die als ijsbaan dienst deed. De rest ging sleeën. En als je van beide niets had, ging je baantje glijden. Paula kon met haar wintervoeten geen schaatsen onder en een slee had ze niet. Ze moest altijd zeuren om bij een ander op de slee te komen. Dat lukte niet altijd.

De wijk waarin ze woonde was heuvelachtig, en doordat er in de oorlog geen pekkel gestrooid werd, kon er prachtig gesleed worden.

Er werden sleeën achter elkaar gebonden, joelende kinderen gingen de heuvels af en Paula had ze voor het nakijken.

Er was een man die er een hekel aan had dat er voor zijn huis langs gesleed werd. Hij strooide zijn asla over de baan leeg. De buurtkinderen kregen de pest aan die vent. 's Avonds bij schemer draaiden ze grote ballen van sneeuw, en die werden dan scherp opgestapeld tegen de deur van de chagrijnige man. Toen er gevraagd werd wie er aan zijn bel durfde te trekken, meldde Paula zich. De kinderen zochten een schuilplaats en Paula trok hard aan de bel. Het geschal weerklonk in de stille ijzige straat. De man, verschrikkelijk kwaad, trok de deur ruw open en de sneeuw viel met een klap naar binnen. Paula maakte geen haast om weg te komen, want zij twijfelde er niet aan dat de man onder de sneeuw bedolven was.

Paula was de held van de buurt en ze mocht met iedereen meesleeën.

De oorlog ging door

De altijd vrolijke Dientje kwam huilend aan Paula vertellen, dat haar broer die in Duitsland verbleef, aan een longontsteking was overleden. Haar ouders waren radeloos. Er gingen geruchten dat er in de kampen gemarteld werd. Haar moeder kon het verdriet niet verwerken; ze werd ziek. Bij Dientje thuis werd niet meer gelachen. De broer van Paula kon slecht zien. Hij was in een machinefabriek tewerkgesteld. Niets kwam hem goed uit de handen. De Duitsers dachten dat hij simuleerde. Nadat hij door een Duitse oogarts onderzocht was, mocht hij naar Nederland terugkeren. Paula was dolgelukkig dat haar broer weer thuis was. Het was niet voor lange duur: er kwam weer een oproep voor haar broer, hij werd als keukenhulp ingezet bij de Duitse Wehrmacht. Dat was hem goed naar de zin, want daar was hij verzekerd van goed eten. Er kwam steeds minder voedsel in de winkels. Als er iets te koop was, stond men er uren voor in de rij. Op school kregen de kinderen vitamine c, melk en zo af en toe een sinaasappel.

De patrones van de meisjesschool was Maria. In de meimaand werd haar beeltenis die in de hal van de school stond, opgesierd met bloemen die in de weide werden geplukt. Er werd voor haar beeltenis gezongen door alle meisjes en leraressen van de school. Zij vroegen Maria om vrede en een behouden thuiskomst voor alle vaders en broers die zo ver van huis waren. Dientje wist dat haar broer nooit zou terugkeren. Ondanks al het bidden ging de oorlog door.

De meisjes en jongens werden bij het hek van de school opgewacht door de schoolhoofden. Er was niet zo'n mooie mededeling. De scholen waren door de Duitsers gevorderd en de kinderen werden naar huis gestuurd. "Rotmoffen." Beteuterd gingen ze huiswaarts; ze wisten niet wat te doen. Thuis waren de kamers vol, in elk gezin waren veel kinderen. Zij moesten gaan helpen met in de rij staan voor bonkaarten, voedsel en textiel, daarnaast hout halen en in de herfst beukenootjes en eikels zoeken, die als veevoer gebruikt werden. In de zomer werden er bosbessen geplukt, waar jam van gemaakt werd, en moesten dagelijks de aardappels worden geschild. Als deze taken gedaan waren, kregen ze vrijaf.

Bij droog weer was het fijn om buiten te zijn, maar als het vochtig was, kregen ze natte voeten, aangezien het schoeisel dat ze droegen, was versleten.

Dientje bedacht een omgebogen theelepeltje aan een hengelstok te binden. Zij nam haar werkstuk op de schouder en vroeg of ze allemaal meegingen naar het Marktpllein. Daar had zij onder de roosters die voor de winkels de diepe keldergaten afsloten, geld zien liggen. Dientje maakte alle kinderen nieuwsgierig. Op de knieën lagen ze in de keldergaten te kijken. De lange stok met daaraan het lepeltje, werd tussen het rooster neer gelaten. Om de beurt probeerden zij het muntje dat ze dachten ontdekt te hebben, op het lepeltje te scheppen en omhoog te halen. Met veel geduld en goed speurwerk

hadden zij geluk. Ze kochten van de muntjes wortels, misspels, ouwel, maggiblokjes en een doosje lucifers. (Lucifers werden toen nog per doosje verkocht.) De maggiblokjes waren voor hen als snoepjes!

Alles wat brandbaar was werd bijeen gezocht. Jongens die zich ook verveelden, kwamen helpen. De meisjes speelden nooit met jongens. Dat kwam doordat ze niet samen naar één school gingen. Maar toen maakten ze samen een knalfik. Thuis werden aardappels gegapt, die poften ze in het vuur en er werd gesmuld. Na de maaltijd keken ze verschrikt naar elkaars zwarte gezichten. Dicht bij het vuur droogden zij hun natte schoenen, de rook sloeg op hun kleren en bij thuiskomst haalden hun moeders de neuzen op en vroegen ze wat de kinderen uitgevoerd hadden.

Wat waren de moeders blij dat er weer schoolruimte gevonden werd, en wel in de schipperskinderen school onder de Rk kerk. De schipperskinderen waren omdat het oorlog was naar huis gestuurd. Het internaat waarin zij na schooltijd verbleven, was ook door de Duitsers gevorderd. De meisjes moesten de nieuwe schoolruimte gaan delen met de jongens; de jongens kregen 's morgens les, de meisjes 's middags. Dientje en Paula zaten inmiddels in de vierde klas. Eerder kregen ze handwerkles, maar door gebrek aan garen werd daarmee gestopt. De juffrouw wilde de kinderen toch bezighouden. Er was nog wel aan triplex te komen. Ze leerden met de figuurzaag omgaan; er werden kerstgroepen gezaagd, die met kerstmis tentoongesteld zouden worden. Er zou een jury aanwezig zijn om de prijswinnaar bekend te maken. Er werden herhaaldelijk zaagjes gebroken. Dientje en Paula stonden versteld van Willeke: zij kon geen oog stilhouden, maar zagen als de beste! Zij werd dan ook de winnares.

Over Thea en Henkie

Dientje was een lang, mager meisje, Paula bleef kort en dik. Thea was vaak het mikpunt omdat het bij haar thuis naar bokken stonk. Toen ze Paula en Dientje op weg naar gym tegenkwam, ging ze zingen:

*De dikke en de dunne
Die gingen samen wandelen
De dikke liet een scheet en
De dunne die had schik*

Ze had een groepje kinderen om zich heen verzameld, die het met haar meezongen. Wanneer het voor één keer was geweest, hadden Dientje en Paula het niet zo vervelend gevonden, maar ze konden hun neus niet buiten de deur steken, of het gezang begon weer. Zij vonden dat Thea maar eens te pakken moesten nemen, en ze hielden het in

gedachten.

Thea was lenig, door de gymleraar werd ze gekozen hem te assisteren. Paula zou hij nooit gevraagd hebben; zij werd altijd door hem uitgescholden voor 'stieve hurk'. Geen wonder dat ze stijf was: tijdens het gymmen moesten ze witte katoenen bloesjes met een blauwe stropdas dragen, aan de bloesjes waren blauwe katoenen plooirokjes geknoopt en de pakjes werden na het wassen gesteven en keurig gestreken. Bij voorbaat werden de kinderen gewaarschuwd er voorzichtig mee te zijn; het was te veel werk ze iedere week te wassen. De moeders maakten vaak de fout de pakjes te zwaar te stijven. De harde katoen schuurde onder de armen. Onder het gypakje werden zwarte lange kousen gedragen, opgehouden met knoopsgatenelastiek. De zwarte gym schoenen waren het enige dat Paula naar de zin was; daarop kon ze heel hard rennen. De meeste kinderen deden het gypakje tijdens de gymnastiek niet aan, maar legden het in hun kleerkastje. Wanneer er gevraagd werd waarom ze geen pakje droegen, hadden ze een smoesje: het was in de was, of ze waren eruit gegroeid.

Tijdens de gym fluisterde Dientje: "Paula, vraag of je naar W.C. mag, ik heb een idee." Paula mocht de zaal verlaten. Dientje kwam haar spoedig na. Paula betwijfelde of het idee van Dientje wel zo leuk was, toch hielp ze Dientje mee om alle meegebrachte gypakjes uit de kleerkastjes te halen, door elkaar te rommelen en terug leggen.

"Zo, nu heeft gymleraarsassistentje straks wat uit te zoeken en zal zij het zingen wel laten."

Alsof ze niets gedaan hadden gingen Dientje en Paula weer aan de gymles deelnemen. Er was paniek in het kleedlokaal toen na de les duidelijk werd wat daar was gebeurd.

De pakjes waren niet allemaal van een kenteken voorzien, van de zelfde stof gemaakt en in maten verschilden ze haast niet van elkaar. Paula en Dientje werden direct als verdachten aangewezen. Zij werden een week geschorst. De andere meisjes kregen allemaal een berisping, omdat zij de leraar iets op de mouw gespeld hadden.

Thuis vertelden Dientje en Paula niets over het voorval. Zij gingen de eerstvolgende gymles rondom de gymzaal spelen. Maar zij hadden er niet aan gedacht dat Henkie, die mongool was, zich daar ook altijd ophield.

Henkie was veertien jaar, groot en breed voor zijn leeftijd. Door de meisjes werd hij gekke Henkie genoemd. Hij stelde zich breeduit op bij de uitgang van de gymzaal en hij hield dan zijn handen op als teken dat de meisjes hem daarin moesten kriebelen. Geen meisje kreeg de kans om achter Henkie's rug langs weg te glippen. Als iemand het probeerde, liet hij een gekrijs horen waar ze allemaal bang van werden. Wie zijn plicht gedaan had, kreeg van hem de vrijheid. Zijn ogen rolden wonderlijk door zijn grote hoofd wanneer hij gekriebeld werd, het kwijl sijpde uit zijn scheefgezakte mond en viel op de handen van de meisjes. Ondanks alles hielden ze van Henkie.

Was je als ongelukkige de laatste kriebelaarster van de rij, dan was het moeilijk weg te komen. Henkie's vader bracht soms uitkomst; hij wist dat Henkie zich vaak bij de gymzaal ophield. Die middag had Henkie geluk: een uur lang heeft hij Dientje en Paula staande gehouden.

Het boek

Ieder nieuw schooljaar vroegen Dientje en Paula aan de lerares of ze bij elkaar in de bank mochten zitten. Maar omdat Paula haar werk vaak met een rood cijfer terugkreeg, dacht ze wel eens: "Als ik alleen zat, zou Dientje er niets van merken."

Angstvallig hield ze haar hand op het rode cijfer als ze in het schrift moest werken.

Met alleen halve dagen les bleef er voor de juffrouw niet veel tijd over om uitgebreid uitleg te geven. Paula had moeite de leerstof vlug op te nemen; daarom kreeg ze huiswerk mee. Thuis kon ze niet tot leren komen. Alleen de huiskamer werd verwarmd, daar was het rumoerig, en in de slaapkamer stond geen tafel waaraan ze werken kon. Van vader was geen hulp te verwachten, hij had zelf moeite met de taal, en moeder was veel te druk met de huishouding. Steeds meer zag Paula tegen de schooldagen op.

Dientje was volgens haar veel knapper. Zus hielp haar bij het huiswerk, zij was lid van de bibliotheek en geabonneerd op de Roomsche Jeugd die wekelijks op school verscheen.

"Je moet veel lezen", zei de juffrouw steeds weer tegen Paula. Maar wat moest ze lezen? Bij haar thuis kon er geen lidmaatschap af. Zij mocht wel eens even de Roomsche Jeugd inkijken, maar Dientje trok hem haar al vlug uit de handen.

Alle leuke dingen waren uit het lesprogramma verdwenen. Totdat op een middag de hoofdzuster in de klas verscheen. Bij haar binnenkomst sprongen alle meisjes in de houding, en ze groetten in koor: "Dag Zuster."

"Ga zitten, meisjes, ik heb een verrassing voor jullie."

Zij vertelde dat de school een uitnodiging gekregen had om met de hoogste drie klassen naar de schouwburg te komen. Nog voordat zij goed uitgesproken was steeg er een gejoel op.

De schouwburg, daar was Paula met vader op een zondagmorgen langs gewandeld. Hij had verteld dat de schouwburg net voor de oorlog gebouwd was. Ze hadden er natuursteen voor gebruikt die helemaal uit Italië kwam. Binnen werden de mooiste toneelstukken opgevoerd en concerten gegeven.

"Maar", zei hij beslist, "schouwburgbezoek is duur, dus voor ons is het alleen maar een gebouw om naar te kijken."

Toen hoorde Paula dat ze erin mocht. Wat er opgevoerd ging worden bleef voorlopig een verrassing.

Het was een uur lopen naar de schouwburg. Onderweg praatten de meisjes honderd uit. Ook vroegen ze aan de zuster hoe de schouwburg er van binnen uitzag. Zij kon het hun niet vertellen, want zusters hadden de gelofte van armoe afgelegd en mochten niet naar de schouwburg. Voor haar was er nu een uitzondering gemaakt omdat zij de meisjes moest begeleiden. Paula was blij dat de zuster ook een uitje had, altijd achter kloostermuren was toch maar saai.

In de hal van de schouwburg moesten zij zich rustig houden. Door twee openslaande deuren gingen ze een grote zaal binnen, en ze kregen hun plaats op zachte pluche stoelen. Rondom zich zag Paula dat de kinderen naar de gordijnen keken waarachter

het gebeuren zou plaatsvinden. Er was steeds beweging achter de gordijnen en ze dachten: "Het begint."

Eindelijk verscheen er een meneer, hij vroeg om stilte omdat hij de kinderen iets moest vertellen.

"Jullie gaan een toneelstuk naar het boek van Hector Malot bekijken." Hij noemde de namen van de hoofdpersonen die erin mee gingen spelen, zoals Remy en de oude Vitalis. Hij raadde aan goed te kijken en te luisteren. Op school mochten zij over het toneelstuk een tekening gaan maken; daarmee was een prijs te verdienen.

Allemaal kwamen ze in de ban van het toneelstuk. Het was om te huilen, toen de oude Vitalis ging sterven en Remy alleen met de dieren achterbleef. Met deze beelden voor ogen zijn de meisjes aan het tekenen gegaan.

Een paar weken later kwam zuster vertellen dat de hoofdprijs in de vierde klas gevallen was. Tot haar grote verbazing hoorde Paula haar naam noemen. Zij, die veel slechte cijfers haalde, werd voor tekenen bekroond met het boek 'Alleen op de wereld'.

Verslaafd

Textiel, voedsel, snoep en rookartikelen, het moest allemaal eerlijk verdeeld worden; er werden bonkaarten aan de bevolking toegewezen. Vanaf vijftien jaar kon men kiezen tussen een snoepkaart of tabakskaart. Wekelijks kwam in de krant te staan welke nummers van de kaarten geldig waren. Paula's vader was een straffe roker, hij had niet genoeg aan het rantsoen. Hij eigende zich de tabakskaart van zijn vrouw toe.

"Als er één in huis rookt, is het genoeg", vond hij.

Er waren mannen die tabak verbouwden op de volkstuin. Wanneer het blad groot genoeg was, werd het geoogst, gekerfd en te drogen opgehangen. Daarna werd het heel fijn gesneden en tot sigaretten gerold. Evers, een man uit de buurt, verkocht de sigaretten tegen veel te hoge prijzen. 's Avonds werd Paula zonder dat moeder er iets van merkte, door vader eropuit gestuurd om voor hem sigaretten bij Evers te gaan kopen. Hij drukte haar wat geld in de handen en hij zei: "Niets tegen moeder zeggen, zij vindt het veel te duur."

Zelfs aan al die rokerij had vader niet genoeg. Paula schaamde zich als zij hem op straat naar peuken zag zoeken.

Over de verduisterde straat liep Paula naar Evers hij woonde op de Bontewetering. Wat was ze blij met haar knijpkat. Het was griezelig donker buiten; zij meende overal iets te horen. Zij was erg bang dat een NSB'er haar zou aanhouden. Die zou willen weten waar ze heen ging, en dan moest ze Evers verraden. Ze nam het pad achterom. Evers had veel klanten in zijn keuken; ze bleven er een sigaretje roken. Paula maakte vlug rechtsomkeert. Zij was iedere keer weer blij dat haar niets overkomen was.

De longen van vader piepten door het vele roken en het ongezonde steenhouwersvak. Moeder raadde hem aan naar de dokter te gaan. Zelf vond hij het niet zo nodig, maar omdat zij het wilde en met het oog op het feit dat er steeds meer mannen in Duitsland tewerkgesteld werden, volgde hij haar raad op. Bij de longarts overdreef hij zijn

benauwdheid. De longarts had hem lachend een schouderklopje gegeven en gezegd:

"U krijgt nader bericht, Thieleman."

Een paar weken later viel er een brief op de deurmat. Toen Paula zag hoe gretig vader de brief opende, werd ze nieuwsgierig naar wat erin stond.

"Anna, Anna!" riep hij.

"Man, man, kalm aan, er kon wel brand wezen."

Hij toonde haar de brief en zei: "Toe, lees me hem vlug voor."

Paula hing aan moeders lippen. Haar ouders sprongen een gat in de lucht toen ze uit de brief vernamen dat vader door de longarts tot invalide verklaard was. Ze wisten zeker dat de longarts hem met opzet had afgekeurd. Zo hield de arts vele mannen uit Duitsland. Voorlopig kreeg vader een uitkering. Hij maakte zo nu en dan een grafzerk, en hoopte de oorlog samen met zijn gezin te overleven.

In de rij

Om er zeker van te zijn met de kerstdagen een stukje vlees op het bord te hebben, gingen veel vaders konijnen houden. De kinderen moesten dagelijks voor het gras zorgen. Paula en Dientje plukten voor dag en dauw langs het landpad. Ze waren bang dat anderen hen voor zouden zijn. Bij thuiskomst voerden ze de konijnen het malse gras en voorzagen ze hen van schoon water en haver.

Paula hoorde dat ze door moeder geroepen werd. Ze dacht: "Wat wil zij nú weer van mij?", en hield zich doof. Met een zwaai ging de schuurdeur open.

"Zou je niet komen als je geroepen wordt?"

"Wij zijn nog niet klaar met het voeren."

"Dat maak ik wel af, ga jij maar vlug naar Boerma, want daar is stopwol te koop."

"Maar..."

"Niets te maren, opschieten!"

Moeder gaf Paula de portemonnee.

"Geld en bonnen zitten erin, koop zoveel als er te koop is."

Dientje ging naar huis. Paula zag toen ze het Marktpllein op kwam, de lange rij voor Boerma's winkel staan. Ze wist dat het uren wachten werd. Van het lange staan kreeg ze altijd rugpijn.

"Zo, Paula, mag je weer een leuke boodschap voor je moeder halen?", plaagde de Duitse vrouw Gerritsen naast wie Paula kwam te staan.

Paula bromde: "Ik moet altijd."

Steeds meer mensen vernamen dat er stopwol te koop was, de rij werd langer en langer. Sien, die altijd grapjes maakte, stond stil naast Paula te wachten. De helft van haar gezicht bedekte ze met een hoofddoek.

"Wat scheelt er aan Sien?", vroeg vrouw Gerritsen. Sien schoof de hoofddoek terug, de huid rondom haar oog zag pimpelpaars.

"Gevochten met je vrijer?", informeerde vrouw Gerritsen.

Sien schoof wat dichterbij vrouw Gerritsen en begon te fluisteren. Paula spitste haar

oren.

"Gistermiddag kwam Tonny, je weet wel, die moffenmeid, langs ons huis met alweer een andere mof aan haar arm. Tonny maakte de mof er op attent dat ik en m'n zussen hen van achter de ramen beloerden. De mof kwam brutaal ons huis binnen, zette een grote bek op en gaf me plotseling een slag in het gezicht. Dit is het resultaat."

Nogmaals liet Sien haar oog zien.

"Wel dom van Sien om zo te loeren", dacht Paula. Toch had ze medelijden met de anders zo vrolijke Sien. Vrouw Gerritsen zei hoofdschuddend: "Ik schaam mij voor mijn landgenoten."

"Na de oorlog scheren we de moffenmeiden kaal", zei Sien zelfverzekerd.

Intussen kwamen er mensen met stopwol de winkel uit. Zij stelden de wachtenden gerust met de mededeling dat er genoeg stopwol te koop was.

De schone Cobie, die aan het pad woonde, bleef ondanks dat er schaarste aan textiel was, altijd mooi gekleed. Iedere avond werden er papillotjes in haar haren gedraaid. Ze droeg mooie pijpekrullen, maar door de regen zakten die uit tot natte sliertjes.

Willeke met de knipperogen had haar plaats naast Cobie. Zij kon niet stilstaan, zij sprong van en op de stoep. "Sta toch stil kind!", zei Cobie, maar het was te laat: Willeke sprong in een plas en Cobie kreeg de volle laag. Hard huilend verliet Cobie de rij. Een ongeluk voor Cobie, maar geluk voor Paula: zij kon weer een plaatsje verder schuiven.

"Niet voorkruipen!", waarschuwde vrouw Stoop bult Ranzijn toen zij bemerkte dat die zich naar voren wrong.

"Mens, wees gerust, ik kruip niet voor."

"Ik voelde toch dat je stond te duwen", zei vrouw Stoop, en gelijk gaf ze bult Ranzijn een stoot waardoor die op haar plaats terugkwam.

Bult Ranzijn reageerde met: "Ben jij nou helemaal gek geworden?!" Zij stapte de rij uit en wilde vooraan gaan staan. Dat pikte de hele rij niet en vrouw Stoop zei op haar beurt weer:

"Zie je nu wel, ze heeft de gemenigheid in haar bult zitten." Ze vlogen elkaar in de haren. Vrouw Gerritsen ging tussen beiden staan, zeggende dat al oorlog genoeg in de wereld was. De rust keerde weer. Paula keek naar de bult op de rug van vrouw Ranzijn. Daar kon toch geen gemenigheid in zitten? Zij was zo geboren.

De regen bleef aanhouden, alle mensen waren nat en klaagden over kou. Toch gaven zij de moed niet op, zij wilden allemaal stopwol bemachtigen.

Tot overmaat van ramp kwam vrouw Piek aanlopen. Zij knikte de mensen in de rij vriendelijk toe. Zwangere vrouwen kregen voorrang. Vrouw Piek liet haar buik extra goed uitkomen, liep de rij langs en werd de winkel binnengelaten.

De oude Bolt, die zich de hele morgen rustig gehouden had, zei hardop: "Stomme mensen, om in deze wereld nog kinderen te zetten." Toen keek hij Paula aan en aaide even over haar hoofd, alsof hij daarmee zeggen wilde: "Ik hou wel van kinderen." Dat wist Paula wel want hij hielp alle kinderen uit de buurt met het maken van tollenzwepen.

Vergenoegd kwam vrouw Piek de winkel weer uit; zij keek alsof ze zeggen wilde: "Heb ik dat even goed voor elkaar met mijn dikke buik." De rij kon een stukje verder schuiven, hierdoor kwam Paula dicht bij de winkeldeur te staan.

"Heb je het al gehoord?", fluisterde de oude Bolt tegen vrouw Gerritsen. Hij fluisterde omdat hij wist dat verraders niet sliepen. Weer probeerde Paula het gesprek op te

vangen.

"De geallieerden zijn wat van plan, de bevrijding laat niet lang meer op zich wachten, let op mijn woorden."

"Je kon het wel uit een goede bron hebben", zei vrouw Gerritsen.

"Neem dat maar voor waar aan," antwoordde de oude Bolt.

"Als ik wat weten wil, mag ik dan eens bij je komen?"

"Vraag me gerust, maar"...hij legde een vinger tegen zijn lippen.

"Daar kun je op rekenen", zei vrouw Gerritsen.

Paula wist ervan. Zij zou haar vader vertellen dat Bolt naar de Engelse zender luisterde. Misschien mocht vader eens meeluisteren.

Hè, hè, eindelijk ging de winkeldeur weer open, er kwamen mensen uit en er werden mensen binnengelaten. Vlug als een rat bukte Paula zich en schoot ze tussen de benen van de mensen door de winkel in. Even later kwam ze dolblij met stopwol de winkel uit.

Vakantie

Omdat er maar halve dagen les gegeven werd, hadden de kinderen gedacht dat ze geen zomervakantie kregen. Maar de hoofdzuster kwam zelfs vertellen dat er een vakantieschool opgericht was. Wie daaraan wilde deelnemen, moest het thuis vragen en kon zich opgeven. Paula en Dientje zeurden totdat ze toestemming kregen. De naam "Vakantieschool" zong hen in de oren. Kinderen uit heel Arnhem gingen eraan deelnemen. Waarmee men hen ging bezighouden bleef een verrassing. Brood voor de hele dag ging mee in de rugzakjes en in een stal van het openluchtmuseum kregen ze tussen de middag een warme hap van de gaarkeuken.

Te midden van de bossen even buiten Arnhem lagen de sportvelden, daar werden de kinderen door leerlingen van de middelbare school heen gebracht. Op de plaats waar ze dachten een prachtig vakantieoord aan te treffen, stonden afdakjes waaronder men fietsen kon plaatsen. De kinderen werden in leeftijdsgroepen verdeeld, en met sport, spel, zang en muziek van de trekharmonica brachten ze de dag door. Na een week ging het veel kinderen vervelen. Bij regen konden ze niet allemaal schuilen onder de afdakjes. Thuis vertelde Paula dat het haar tegenviel en dat zij er niet meer heen wilde. Ze moest, er was voor betaald.

"Laten we er tussenuit gaan", spoorden enkele kinderen elkaar aan." De leiders zullen ons uit de groep niet missen."

Ze spraken af dat er om de beurt één weg zou gaan en dat ze tussen de struiken op elkaar zouden wachten.

Toen de meisjes zich verzameld hadden, zetten ze het op een lopen. Meisjes die uit de binnenstad kwamen, renden voorop; zij kenden de weg. Hollen, hollen dat ze deden, en ze keken steeds even om, bang dat het ontdekt zou worden. Tot overmaat van ramp brak bij één van de meisje het riempje van een klompschoen.

"Trek hem uit", werd er tegen haar geroepen. Op kousen holde ze verder. Pas in park

Sonsbeek lieten ze zich hijgend in het gras langs de beek vallen.

In de rugzakjes was nog brood, ze ruilden het met elkaar; brood van een ander smaakte altijd veel lekkerder. Ze dronken [dat kon toen nog] het koele, heldere water uit de beek. Ze trokken hun schoenen en kousen uit en lieten hun voeten in de beek bengelen. "Dat was nog eens vakantie!", dacht Paula.

Met een koordje dat ze uit een van de rugzakjes haalden, werd het meisje het klompschoentje weer ondergebonden. Het leer van de klompschoentjes die in de oorlogstijd door de vaders werden gemaakt, was van niet al te goede kwaliteit.

Gelukkig, ze kon weer verder.

Het stemgeluid van de meisjes weerkaatste tegen de hoge loofbomen, waarvan er vele in Sonsbeek stonden. Ze riepen in koor: "Wat lust de Koning van Beieren?"

"Eieren!", hoorden ze terug van de echo.

Aan de overkant van de beek zaten voor de boerderij Duitse soldaten. Zij brachten hun verlofdag in park Sonsbeek door, en zij riepen met de meisjes mee. Prompt hielden de meisjes zich stil, ze moesten niets van Moffen hebben.

"Kom op, jongens, we gaan naar de waterval", riepen de stadsen. Er liep een smalle gang van op elkaar gestapelde keien onder de waterval. Het vocht sijpelde naar binnen, en ze moesten elkaar stevig bij de handen nemen om niet uit te glijden. In het midden was de gang ruimer. Ze stoeiden om de bank die er stond. Het vallende water dat met veel gespetter in de vijver verdween, bood een mooi gezicht. Het gegil van de meisjes in de kleine ruimte was oorverdovend.

Toen ze weer buiten kwamen, klommen ze de waterval op. Ze kwamen op een brede, platte steen te staan die als brug dienst deed. Het werd me daar een geduw, en ze verloren haast hun evenwicht, maar gelukkig kwamen ze ondanks het spektakel droog over.

Er stroomden veel beekjes door het park. Aan een ervan stond de watermolen. Een groot houten rad werd door de stroming van het water aan het draaien gebracht. Het rad dreef in de molen de molenstenen aan. Tussen twee stenen werd tarwe tot bloem gemalen. De molenaarsknecht, wit van de bloem, sjouwde zakken vol bloem die waren bestemd voor de bakkers in de stad, naar paard en wagen.

In de weide die voor de molen lag, maakte de boer aanstalten de koeien te gaan melken. Een kar met melkbussen trok hij achter zich de weide door. Roodbont vee kwam hem tegemoet hollen. De boer droeg het melkkrukje met een riem om zijn middel, zodat hij ieder moment kon gaan zitten. Hij trapte de koeien van zich af omdat ze tegelijk gemolken wilden worden. Hij begon allereerst aan de pielen van een ontzettend dikke koe te trekken. De meisjes stonden er met de neuzen bovenop. Zoiets zagen ze niet iedere dag. De melk spoot uit de pielen de emmer in. De boer vroeg of ze een slokje lustten. Toen ze het aanbod allemaal afsloegen, spoot de boer zichzelf melk in de mond, wat de meisjes met vieze gezichten gadesloegen.

"Het zijn spenen waaruit de melk komt", verbeterde Dientje de stadsen met een gewichtig gezicht.

"Nietes, pielen!", bleven de stadsen volhouden.

"Welles, een koe heeft spenen", zei de boer en hij keek lachend van het melken op.

Beschaamd slenterden de stadsen weg.

In de verte ging de tram onder de spoorbrug door. Die kant moesten ze uit; dat was de weg naar de binnenstad, daar waren ook de fonteinen. Ze staken het plein over, het was er uitkijken voor de bellende trams.

De Jansstraat in, een drukke winkelstraat. Ze bleven voor de bakkerswinkel staan en verlekterden zich aan het heerlijk in de etalage. Wat hadden ze een honger! Ze zochten allemaal een gebakje uit dat ze wel graag wilden. Niet een van de meisjes had geld bij zich; trouwens, zonder bonnen waren ze niet te koop. Een meisje in het uniform van de Duitse Wehrmacht kwam met een grote gebaksdoos de bakkerswinkel uit. De meisjes vroegen zich af hoe zo'n Duitse meid aan bonnen kwam.

De stadsmeisjes holden van de bakkerswinkel weg en verdwenen in de draaiende deur van de Hema. Toen Dientje en Paula bij de draaideur kwamen, zagen zij hen steeds voorbij komen. Even werd er halt gehouden, zodat zij er ook bij in konden. De stadsen riepen: "Hard hollen en dan op de beugel springen."

De beugels zaten in het midden laag aan de deur, zij konden er net op staan en hielden zich goed aan de handgreep vast. Wat hadden ze een pret, de deur draaide hard en geen mens kon de Hema in of uit. Zij werden weggestuurd door een meneer, maar even later waren zij er weer. Het ging zo heerlijk. Het geduld van het winkelpersoneel raakte op: de meisjes werden in de kraag gevat. Zij werden opgesloten in de kelder van de Hema, waar zij te horen kregen: "Hier kunnen jullie voorlopig geen kwaad uithalen."

Ze stonden er even raar van te kijken dat ze opgesloten waren! Ze zochten een uitweg, maar alles was hermetisch afgesloten.

De kelder werd gebruikt als magazijn. Wat in de Hema te koop stond, was daar opgeslagen. De meisjes snuffelden overal. Het mooiste waren de poppen in de grote dozen met rondom papieren kant en afgedekt met cellofaan. De meisjes wiegden de dozen, zodat de poppenogen open en dicht gingen. Wat hadden ze graag zo'n pop! Maar ze durfden het cellofaan er niet af te halen.

"Zet de poppen terug, ze komen ons zo halen", zei een van de stadsen.

Bij elk geluid werden de oren gespist. De kinderen begonnen te geloven dat men hen vergeten had. Dientje was weer op zoek gegaan; zij liet een met berkestammetjes geladen houten auto voor zich uit rollen. "Er staan er nog meer", en Dientje wees naar een schap waar zij ze ontdekt had. Op de knieën ging het over de keldervloer, ieder met een auto. Verkeersregels werden niet in acht genomen, een botsing volgde en de berkestammetjes vlogen de auto's uit. Mooie aanmaakhoutjes, bedacht er één, en zonder verder iets te zeggen deed zij de stammetjes in de lange pijpen van haar onderbroek. Door het elastiek in de zomen van de pijpen bleven ze op hun plaats. "Moeten ze ons maar niet zolang in de kelder opsluiten", praatte zij zichzelf schoon.

Nogmaals legden ze hun oren te luisteren aan de kelderdeur. Hoe laat zou het zijn?, vroegen ze zich af. En ze dachten: Kwamen ze ons maar halen.

Weer werd er door de meisjes een ontdekking gedaan: kleurkrijt! Languit lagen ze de keldervloer te bekladden toen plotseling de deur openging. Meneer zette grote ogen op; hij had van z'n leven nog nooit zulke mooie tekeningen en lieverdjes gezien! De meisjes merkten dat hij zijn lachen inhield. Ze moesten hem hun naam en adres geven, en kregen de boodschap dat wanneer het weer gebeurde, de politie erbij gehaald zou

worden. Ondanks het feit dat ze dachten dat de meneer hen bang had willen maken, hebben ze weken met angst gelopen.

Briefjes

De jongens lieten sporen na in het leslokaal. Nieuwsgierig naar wie er 's morgens in de banken zaten, gingen de meisjes de jongens briefjes schrijven, en ze lieten die achter in de kastjes onder de lessenaars. Op het briefje dat Dientje terug ontving stond: "Wil je met mij gaan? Groeten, Wim."

Paula kreeg op haar briefje geen gehoor. Na schooltijd werden de meisjes door de jongens opgewacht. Samen gingen ze naar het kerkportaal, waar ze droog stonden. Dientje liet Paula in de steek toen ze een vriendje had.

Het regende toen de school uitging. Paula bedekte de schooltas met haar mantel. Moeder had haar gewaarschuwd dat de schooltas niet nat mocht worden omdat hij van karton was gemaakt. Ze hoorde roepen: "Paula Pieleman!" Ze wist direct dat het Ton was die achter haar aan kwam, en ze zette het op een lopen. Op haar achternaam Thieleman was goed te rijmen. Daar schaamde zij zich voor. Zij werd door Ton ingehaald, hij plaatste zich met gespreide armen voor haar en zei met een venijnig gezicht: "Wat kun jij mooi schrijven."

Dus hij zat 's morgens op haar plaats. Ton volgde haar op de voet. Met veel moeite stak ze de Rozendaalseweg over en toen ze het pad wilde op gaan, versperde hij haar weer de weg.

"Laat mij gaan, rotjong!"

"Eerst zeggen wat er in je tas zit." Hij probeerde de tas uit haar handen te trekken.

"Daar heb jij niets mee te maken!"

Voor het kantoor van de woningstichting was hij haar te vlug af. Zij werd tegen de muur gedrukt; zij kon niets anders doen dan hem op de tenen trappen. Daardoor kreeg ze ruimte en kwam ze dichterbij de kantoordeur. Ze dacht: "Als ik die kan opengooien, roep ik om hulp. De meneer die elke week thuis de huishuur ophaalt, zal mij helpen."

Het lukte haar, hard riep ze: "Help, help!"

Op dat moment trok Ton haar de tas uit de handen. Hij zwaaide de tas een paar maal aan het hengsel in het rond en zwiepte hem door de lucht. Alles vloog er uit, en de tas kwam over de heg in Bloms tuin terecht. Ton ging er vandoor.

"Wat is dat hier voor een kabaal?" Stevig werd Paula door de meneer van de woningstichting buiten de deur gezet.

Toen ze bezig was de spullen bij elkaar te zoeken, kwam Dientje het pad op lopen. Paula vertelde in tranen wat er gebeurd was. Dientje, zonder enig medelijden, zei:

"Neem al die rotzooi dan ook niet mee naar school; je hebt het daar niet nodig."

Hoe kon Dientje al haar spullen rotzooi noemen!

"Hoepel op, jongensgek, ik kan me zelf wel redden!"

Het ergste was nog dat ze Blom om haar tas moest vragen. Blom en Thea waren door hen al veel geplaagd.

Nadat Blom haar verhaal had aangehoord, mocht zij van hem de tas uit de tuin halen.

Zij zag dat het hengsel ervan was afgescheurd. Blom hield de tas voor haar op en Paula liet de spullen uit haar opgehouden rok in de tas glijden.

"Ik hoorde een meisje roepen, en ik schrok van de tas die over de heg kwam. Ik zag Ton hard weglopen en dacht: Hij zal de boosdoener wel weer zijn. Zo zie je, meid, dat van plagen niet veel goeds komt."

Met de gescheurde tas ging Paula huiswaarts. Blom zou door haar nooit meer voor Blompoep geplaagd worden. Met een sneu gezicht liet ze de tas aan moeder zien en ze vertelde alles over Ton.

"Met Ton loopt het nog eens slecht af!", voorspelde moeder, en ze beloofde Paula dat deze na de oorlog een tas van echt leren zou krijgen.

Paula veegde haar ogen droog en keek de tuin in, waar vader stond te praten met de oude Bolt, die over het pad de tuin passeerde. Toen vader in huis kwam, zei hij tegen moeder:

"De oude Bolt vertelt mij net, dat Radio Oranje heeft geseind dat de geallieerde troepen in Normandië geland zijn."

"Zal er nu gauw vrede komen, Gerrit?", vroeg moeder.

"Kon ik je dat maar vertellen."

Paula dacht: "Misschien krijg ik al vlug een nieuwe tas." Maar het was 6 juni 1944, en ze gingen nog heel wat beleven voordat het vrede werd.

Tonny met haar Duitser

Van verre hoorden de kinderen roepen: "Kersen, mooie kersen te koop!"

"Mam! Wassink met kersen, mag het?"

"Vooruit dan maar", zei moeder en ze gaf Paula het vergiet en een gulden.

"Haal maar twee kilo."

Wassink kwam vlug van zijn handel af, de mensen stormden op z'n kar af. Niet altijd waren er kersen te koop. Toen Paula weer in huis kwam, zei moeder tegen haar: "Als ik de kersen nu eens voor jullie in een zak deed en jij dan met je zusjes op het landpad ging spelen en daar de kersen ging uitdelen?"

Paula dacht: "Vooruit maar weer, ze wil ons voor vanmiddag kwijt."

Dientje kwam de straat in lopen met kersen aan de oren en ze had de handen vol. "Doe de kersen bij ons in de zak, Dientje, dan gaan we op het landpad spelen", stelde Paula voor.

"Wanneer jullie mee gaan naar het bos," antwoordde Dientje, "geef ik mijn kersen."

Over het landpad liepen ze naar het bos. Ze gingen moedertje spelen, dus er moest een huis komen. Blad en dennenaalden werden bij elkaar gehaald, en ze maakten er vakken van op de bosaarde. Een voorkamer, een achterkamer en een keuken moest het voorstellen. Boomstronken deden dienst als meubels. In verbeelding was het een echt huis.

In de verte zagen ze Wim, het vriendje van Dientje, met z'n vrienden spelen.

"Hoein, hoein!", riep Dientje tussen haar handen door. Hard hollend kwamen de jongens het bos in. Zij merkten het huis niet op.

"Kijk uit!", gilden de meisjes. Maar het was al gebeurd: ze konden het opnieuw gaan maken. Nieuwsgierig keek Wim in de zak die bij een boomstronk stond. "Mmm, lekker, kersen, mogen we meespelen?"

"Zeker om de kersen! Jullie spelen toch liever oorlogje?"

"We helpen jullie een nieuw huis maken."

"Dat mag als Wim vader wil zijn."

Wim had er geen bezwaar tegen, en Dientje werd natuurlijk moeder; zo konden ze vast oefenen voor als ze later echt getrouwd waren.

Moeder stapte het nieuwe huis binnen, de kinderen bleven buiten spelen en vader wilde na zware arbeid in het bos rustig de krant in de kamer lezen. Moeder schrok toen ze vader met z'n modderklompen in de kamer zag. Hij moest ze bij de buitendeur gaan zetten. Morrend gehoorzaamde hij aan haar wens. Met een takken bezem veegde moeder het huis schoon en ze mopperde op vader: "Man, til je benen op! Je ziet toch dat ik aan het vege ben!"

Het gezeur van moeder verveelde vader, hij zei:

"Mijn maag rammelt, je moest maar eens aan het eten beginnen, vrouw."

"Mannen, allemaal hetzelfde, bij hen gaat de liefde door de maag!" Moeder gooide de bezem aan de kant en riep de kinderen. De maaltijd bestond uit kersen en vader wilde net als echte vaders een paar kersen meer. Moeder kon er niets tegenin brengen; hij verdiende immers de kost. Toen vaders buikje dik en rond was, stelde hij voor een wandeling in het bos te gaan maken. De kersen die nog over waren, nam moeder mee voor onderweg. Vader deed alsof hij de deur afsloot en ze gingen op pad. De kinderen holden voor de ouders aan de heuvel op. Wim en Dientje liepen als echte ouders, een beetje kalm aan.

Boven op de heuvel stond een stenen tafel. Van daaruit was het een prachtig uitzicht over de Betuwe en de stad Arnhem. De kinderen gingen om de tafel krijgertje spelen. Vader wist te vertellen dat onder de tafel het begin van een gang was die naar kasteel Rozendaal liep. De gang was gegraven in de tijd van de reformatie. Toen hielden de katholieken zich daarin schuil voor de aanhangers van Luther. De kinderen geloofden het verhaal van vader niet, en ze stelden hem voor om samen de dikke hardstenen plaat van de tafel te lichten. Dat wilde niet lukken.

Vanaf de tafel liep een steil pad met aan weerskanten leuning van boomstammen die diepte in. De kinderen vonden het leuk om zich van de spiegelgladde leuning naar beneden te laten glijden. Voordat vader het zag zat moeder ook op de leuning.

In de diepte lag een korenveld, omringd door een mul zandpad. Hier en daar stonden banken waar de wandelaar even kon rusten. Het gesjouw met de zak kersen begon moeder te vervelen, ze zocht een plaats op een van de banken en deelde wat kersen aan de kinderen uit. Een boer met paard en wagen kwam over het zandpad aan hen voorbij. De boer groette door aan zijn pet te tikken en het paard door een grote hoop te laten vallen.

"Bah!", zei vader, en hij kneep zijn neus dicht.

Toen kreeg vader een ondeugende ingeving. Hij stelde voor, de paardevijgen in de zak te doen, ze af te dekken met de laatste kersen, de zak op de bank achter te laten en allemaal achter de bomen wachten totdat een wandelaar zich op de bank zou zetten.

"Zoiets doen vaders niet!", zei Dientje, en ze wilde niet meer meespelen. Ze vond het jammer van de kersen. De anderen waren wel in voor zo'n grapje en ze spoorden Dientje aan mee te doen. Wim beloofde haar kersen van de boom die bij hem thuis in de tuin stond. Toen stemde Dientje toe, en ze waren geen vader en moeder meer.

Ze gingen boomverwisselen spelen en hielden tegelijkertijd de bank in de gaten. Duitse soldaten op weg naar de kazerne passeerden de bank, niet één schonk aandacht aan de zak. Een bejaarde man bleef even staan, maar liep weer door.

"Het lukt niet", zei Dientje.

"Geduld, geduld", zei Wim. Hij had gelijk. Want wie kwamen er achter de bomen vandaan? Tonny met haar Duitser!

"Vlug, allemaal wegwezen!" En ze dachten: "Als het eens ging lukken!"

Tonny hing tegen de Duitser en ze kusten elkaar innig. Al slenterend kwamen ze bij de bank. Achter de bomen hielden de kinderen de adem in. Ze hadden pret om het gevrij van de twee. Wim waarschuwde door een vinger tegen z'n lippen te leggen. Het was de Duitser die de zak als eerste opmerkte. Tonny keek er nieuwsgierig in. Ze haalden de schouders op, ze wisten niet wat ze ervan denken moesten. Toen gebeurde waarop zo lang gewacht werd: Tonny nam een kers uit de zak en hield hem de Duitser minnekozend voor. Hij hapte hem vertederd uit haar hand. Zonder dat ze nog in de zak keken snoepten ze verder.

Nog onverwachts klonk door het bos: "Verdammt noch mal!"

Hard lachend kwamen de kinderen achter de bomen vandaan. Ze wisten niet hoe vlug ze weg moesten komen. Aan iedereen die het horen wilde, vertelden ze de poets die ze Tonny en haar Duitser gebakken hadden.

Klokslag zeven

Paula, die elf jaar was, moest midden in de zomer, samen met haar zusjes, klokslag zeven uur naar bed, en daar was ze vreselijk boos om.

"Slaap je niet, dan rust je toch", was moeders gezegde, en daarbij ze was nog niet vergeten dat Paula vader had laten roepen toen ze zich in de jodentuin schuilhield.

Dientje kwam met de buurtkinderen bij het tuinhek roepen: "Paula, kom je buiten spelen?!"

Paula en haar zusjes keken vanuit het slaapkamervenster naar de roepende kinderen. Moeder zwichtte niet voor het geroep. Bij licht konden de meisjes niet inslapen. Ze vermaakten zich met blindemannetje spelen. Ze sprongen in hun angst om gepakt te worden te hard op bed en daardoor gebeurde het dat de planken uit het ledikant vielen en met een harde klap op de vloer terecht kwamen. In de huiskamer schrok moeder van de herrie. Zij liet het er niet bij zitten. Toen de kinderen haar voetstappen naderbij hoorden komen, wisten ze dat er iets voor hen zwaaide.

"Vlug onder de dekens!" Met de mattenklopper kregen ze er fiks van langs. De volgende avond was het hun geraden om zich stil te houden.

Wat te doen dat geen lawaai maakt? Ik zie een kleur die jij niet ziet. Even hielden ze het

vol. Het was warm met z'n drieën in het tweepersoonsledikant. Rustig liggen, dat was het beste, en een beetje praten met elkaar. Ze vroegen zich af: "Waarom slaat mama, terwijl ze zegt van ons te houden?"

Tineke's kreeg nooit slaag. Haar moeder huilt nog iedere dag om haar. Ze was haar enige meisje."

Ze hadden nog vaak het beeld van de dode Tineke voor ogen. Stil en wit had ze in de kist gelegen.

"Zou jij net zo stil kunnen liggen als Tineke?"

"Dat kan ik wel een uur volhouden."

"Zullen we doodje spelen? Dat maakt geen lawaai", stelde Martha voor, maar Stientje vond het geen spel.

Toch werd Paula door Martha als eerste dode aangewezen. Martha streek het onderlaken glad, trok de nachtpajon tot over Paula's knieën, kamde haar haar op, vouwde haar handen, drapeerde de kussens rondom Paula en drukte haar ogen dicht. Niets en dan ook niets mocht vanaf toen aan haar lichaam bewegen.

Stientje kreeg de opdracht om op haar knieën bij het ledikant te gaan zitten en goed op Paula te letten.

Paula hoorde dat Martha het antieke, witte porseleinen wijwaterbakje, waarmee ze van moeder voorzichtig moesten zijn, boven het ledikant van de wand haalde.

Bij katholieken was het de gewoonte om voor het slapen gaan een kruisje te slaan met water dat door een priester gewijd was. Martha was van plan het wijwater oneerbiedig te gaan gebruiken. Paula had eens gezien, dat moeder de fles wijwater toen hij haast leeg was, bijvulde met leidingwater. Toen Paula verschrikt zei: "Mama, nu is het geen gewijd water meer!" kreeg ze als antwoord": Jawel, meid, er zat nog een beetje in".

Moeder geloofde niet dat in het gewijde water kracht zat, en daarom liet Paula Martha haar gang gaan. Martha moest niet denken dat ze haar aan het schrikken kreeg. Paula hoorde Martha om het ledikant lopen en samen met Stientje een kerklied zingen. Het was moeilijk voor Paula om niet even te kijken. Toch nog onverwachts vielen de spetters gewijd water op Paula. Af was ze.

Stientje mocht voor dood gaan liggen. Ze werd door Paula even onder de voet gekriebeld, en toen was het spel uit. Ze gingen alle drie op hun rechterzij liggen en beschreven met een vinger elkaars blote ruggen. Ze moesten vervolgens raden wat er geschreven was. Als het antwoord goed was, verwisselde de middelste van plaats. Zo werden ze om de beurt "beschreven", en doordat het heerlijk kriebelde vielen ze weldra in slaap.

"Eindelijk was het gisteren eens rustig bij jullie op de slaapkamer", zei moeder 's morgens. Van vader mochten ze beloond worden: met warm weer 's avonds na het eten even buiten.

De rups

"Mogen wij mee?", vroeg Dientje toen haar vader en broers op het punt stonden op de fiets weg te rijden. Het mocht! Haar oom had in Huissen, een dorp dicht bij Arnhem, een groente- en fruitkwekerij. Dientje en Paula reden wel eens meer mee achterop de fiets. Op de terugweg waren de fietsen afgeladen met groente en fruit. Dan bleven Paula en Dientje logeren, en oom bracht hen dan te zijner tijd met paard en wagen een heel eind richting Arnhem.

Bij Westervoort gingen ze met de pont de IJssel over. Vanaf de pont reden ze de Veerweg naar de dijk op. Mooi groen waren de uiterwaarden, het vee liep er rustig te grazen; langs de dijken stonden kleine huisjes en in de bermen was het een bloemenpracht. Ze moesten wel stoppen om voor tante bloemen te plukken.

Ze werden door oom en tante hartelijk ontvangen. Tante kon de mannen trakteren op echte koffie, die zij tegen groente geruild had. Oom nam alle tijd om samen met de gasten het bedrijf te bekijken. Er werd op de koude grond en onder glas geteeld. Hij bezat appel-, peren- en kersenbongerds.

Dientje en Paula liepen de grote schuur in; personeel, neven en nichten waren mandjes met aardbeien aan het vullen, groente ging in kistjes en alles moest zo vlug mogelijk naar de veiling. Dientje en Paula werden dan ook begroet met: "Jullie komen als geroepen!"

Naast het verpakken van fruit en groente, was er nog het voeren van de varkens en de kippen. Als ze er in de nazomer waren, konden ze bonen plukken en de peren en appels onder de bomen oprapen. Voor het werk dat ze deden, kregen ze goed te eten.

Er waren drie vreemde mannen op het bedrijf komen werken. Er werd een beetje geheimzinnig over hen gedaan. Als tante met een schel fluitje twee maal een signaal liet horen, was het een teken voor eten of drinken. Floot ze lang achtereen dan lieten de mannen het werk liggen en verdwenen zij snel.

Dientje en Paula wisten niet wat het te betekenen had en zij vroegen tante en oom ernaar.

"Kunnen jullie geheimen bewaren?", vroeg oom. Dat vonden ze nog eens spannend, en ze knikten bevestigend. Oom vertelde dat de drie mannen voor de Duitsers ondergedoken waren. Oom hoopte dat ook de meisjes goed hun oren en ogen de kost gaven, en zodra ze vreemd volk of Duitsers het bedrijf op zagen komen, moesten ze waarschuwen. 's Nachts en bij onraad hielden de mannen zich schuil onder het wit gekalkte platglas waaronder de groente geteeld werd. Van toen af werden Paula en Dientje bij het minste of geringste geluid wakker.

Oom en tante hadden samen acht kinderen, de drie onderduikers en dan nog het volk dat vaak onverwachts mee kwam eten. Er moest dus veel voedsel in huis zijn. Iedereen moest dan ook meehelpen als het de tijd was om de bonen in te maken. De kinderen maakten er een lawaaierige wedstrijd van: wie het snelste twintig bonen kon afhalen. Groot was de schrik van tante toen ze zag hoe groot de stukken waren die ze van de bonen sneden.

"Kan het wat kleiner?", vroeg ze, en ze voegde eraan toe: "Zuinigheid met vlijt bouwt huizen als kastelen."

Tante vertrouwde er op dat ze haar vermaning aannamen.

De grote bruine Keulse potten werden door tante met heet sodawater schoongewassen. De gewassen bonen werden onder toevoeging van veel zout in de potten gedaan. De potten werden afgedekt met een wit linnen doekje, en daarop kwamen een houten plankje en een goed schoongeschrobde zware kei.

Oom bracht de zware potten in de kelder. Paula hoorde hem tegen tante zeggen: "Denk er om, met de dagen blijf je van de bonen af."

(Vroeger zei men dat een vrouw die menstrueerde, onrein was en dat de inmaak bedierf als zij er tijdens 'de dagen' aan kwam.) Het inkoken van fruit, groente en vlees in weckglazen moest tante ook uit haar hoofd laten tijdens 'de dagen'.

In de herfst werd er geslacht, en de jongens mochten er bij zijn als de slager het varken de genadesteek gaf. Ze moesten het bloed in een emmer opvangen en er direct met een houten stok in roeren om klonten te voorkomen. De meisjes hoorden het varken gillen en ze deden de vingers in de oren. Wanneer het stil geworden was, mochten ook zij komen kijken.

"Opzij, opzij!", riep oom toen hij met kokend water aan kwam lopen en het over het varken heen goot.

Daarna werd het varken door de slager kaalgeschoren en op z'n rug op een ladder gelegd. De achterpoten werden vervolgens aan de ladder gebonden, waarna het geheel omhoog getakeld werd. Hoe erg de kinderen het ook voor het varken vonden, zij wilden niets missen van het schouwspel. Het dier hing met de kop naar beneden. Het werd door de slager van kont naar hals opengesneden. Daarna werd het lijf uiteengevouwen en werden de ingewanden eruit gehaald. Alles werd in geëmailleerde schalen gelegd, waarna het varken kon besterven.

De darmen werden door oom goed schoongewassen, want daarin ging later de door tante klaargemaakte worst. Wanneer het varken goed bestorven was, werd het door de slager geslacht. Afvalvlees en het vlees van de kop werden in een grote pan gedaan. Er kwamen vet, krenten, rozijnen en boekweitmeel bij en voor de liefhebber nog wat kruiden. Hierbij kwam het geroerde bloed en daarin werd het gekookt. Als alles goed gaar was, werd het in een linnen zak gedaan en aan de balken in de keuken gehangen om op te stijven.

De kinderen konden daar haast niet op wachten; om de beurt klommen ze op tafel om te voelen of het stijf genoeg was. Het werd dan door tante in plakken gesneden en in de koekenpan gebakken. Heerlijk eten was het, de 'balkenbrij'.

Tante vond het erg veel werk om al het vlees in weckglazen te conserveren. Zij liet de kinderen eens wat zien: zij kon toverwater maken waarop een ongekookt ei kon blijven drijven. De kinderen zaten er met de neus bovenop toen tante het toverwater maakte. Het enige dat ze deed, was de juiste hoeveelheid zout aan water toevoegen. Voorzichtig legde tante een ei in het toverwater, en inderdaad, het bleef drijven. Toen wist tante dat het pekewater goed was om er het vlees voor de winter in goed te houden. Wanneer ze het vlees later ging bereiden om het te eten, moest het eerst weer ontzout worden.

Tante bracht de hammen ook wel naar de bakker, waar ze bij hem op de zolder boven de oven mochten drogen. Het was haar slecht bevallen, want de bakker droogde daar

ook de boerenkool van veel klanten en het vocht daaruit was in de hammen getrokken: zij had bedorven hammen teruggekregen. Zij was woest op de bakker geweest, maar had er niets van kunnen zeggen, aangezien het vlees clandestien geslacht was.

Ze waren druk op de tuin bezig toen tante tweemaal floot. Paula had zo'n trek in eten, dat zij als eerste het werk liet liggen. Buiten onder de pomp moesten de handen gewassen worden voordat ze aan tafel gingen. Tante zette een schaal met daarin drie mooie witte gekookte bloemkolen vlak voor Paula's neus op de tafel. Het was moeilijk voor haar er met de vingers af te blijven, en ze schrok vreselijk toen tante waarschuwend haar naam riep. Even later vielen de bloemkolen uiteen, ieder stronkje op zichzelf leek een bloempje.

Zag Paula het goed? Er kwam een rups uit de bloemkool te voorschijn! Hij was verschrompeld en op z'n rug zaten bruine stipjes.

Met veel kabaal werden de stoelen over de houten vloer bij de tafel geschoven en ze keken allemaal verlekkerd naar de witte bloemkool.

"Stilte", klonk het door de keuken; de handen gingen samen en oom bad het Onze Vader. Intussen hield Paula de ogen gericht op de rups. Zij had angst. Wie o wie zou tante de rups opscheppen? Toen Paula haar bord bij moest houden, loog ze dat ze geen bloemkool lustte. Ongelovig keek tante haar aan en ze zei: "Je kon er anders net niet van afblijven."

Dientje kreeg de rups toebedeeld. Paula probeerde haar te waarschuwen, maar ze kreeg geen kans doordat Dientje gulzig begon te eten. De rups ging met de bloemkool mee naar binnen.

Voordat ze het wist riep Paula: "Dien, je eet een rups op!"

Kokhalzend vloog Dientje van tafel.

Tante wilde niet toegeven dat in háár bloemkool een rups had gezeten. Ze hield het er op dat Dientje en Paula wat ziek waren. Oom moest hen naar huis gaan brengen.

Janna

Het ging als een lopend vuurtje door de wijk. "Hebben jullie hem zien lopen, die kerel van Van Zwieten? Hij heeft het zwarte uniform van de WA aan."

"Die kerel van Van Zwieten " was de vader van Janna. Zij zat bij Dientje en Paula in de klas. Haar vader was altijd werkloos, en haar moeder kreeg elk jaar een baby. Adolf Hitler beloofde iedere arbeider werk en daarom had Van Zwieten zich bij de NSB aangesloten. Hij ging 's zondags in uniform met vrouw en kinderen naar de kerk. Hij werd door de kerkgangsters op afstand gadeslagen. In de kerk stootten de mensen elkaar aan toen Van Zwieten de brutaliteit had om op de eerste bank voorin in de kerk plaats te nemen. Die bank was verhuurd aan een van de rijken in de parochie.

Eens per jaar werden de plaatsen in de kerk verhuurd. Wie veel bood, kwam voorin te zitten. Daardoor zat rijk voorin en zat arm achterin in de kerk.

Dat Janna's vader zich bij de WA had aangesloten was erg, maar dat hij de plaatsen van de rijken innam vond Paula prachtig. "Onze Lieve Heer wil de armen ook wel eens

voorin in de kerk zien", dacht ze.

Tijdens de mis deelde de priester de communie aan het kerkvolk uit. Paula kon vanaf haar kinderplaats Van Zwieten goed bekijken. Eerbiedig wachtend stond hij voor de communiebank. Hij opende zijn mond om de hostie te ontvangen, maar de priester ging aan hem voorbij.

Een gewaagd stukje van de priester, en het gaf de kerkgangers de moed om Van Zwieten en z'n familie na kerktijd uit te jouwen. Janna wist van schaamte niet hoe ze lopen moest. Paula's moeder zei: "Laten ze maar uitkijken, hij kan hen wel aangeven."

Van Zwieten gaf niemand aan, wel werden Janna en haar zusjes op school met de nek aangekeken. Wanneer haar moeder ziek was, werd Janna van school thuisgehouden. Daardoor raakte zij achter. De juffrouw nam geen tijd om haar bij te werken. Janna kwam op de achterste bank van de rij terecht. Paula trok zich het lot van Janna aan. Daarmee moest zij oppassen: zij kon haar vriendinnen erdoor kwijtraken.

Er was door de Duitsers een vereniging in het leven geroepen die de naam 'Winterhulp' droeg. 's Zaterdags werd daarvoor door leden van de NSB op straat gecollecteerd. Grote jongens durfden naar hen te schreeuwen:

"Geen knoop van m'n gulp is waard voor de winterhulp!"

De opbrengst was voor de armen, en er werden zwakke kinderen met vakantie naar Oostenrijk gezonden. Janna was een van de zwakke poppetjes. Terwijl Paula en Dientje zich verveelden op de vakantieschool, zat Janna boven in de bergen van Oostenrijk.

Na de vakantie kwam Janna Paula halen om naar school te gaan. Toen moeder Janna buiten hoorde roepen, keek ze door het raam de tuin in. Verschrikt zei ze: "O, lieve God, nee toch!"

Daar stond Janna helemaal in het Tirols, ze droeg een rood gebloemd rokje met een wit bloesje, een zwart fluwelen vestje dat met een koordje kruiselings gesloten was, over haar rok een wit schortje, sportkousen met aan weerskanten groene kwastjes en zwarte lakschoentjes. Het mooiste was op haar hoofd een hoedje met een veer.

Paula was moeders verschrikte uitroep al vergeten en ze ging naar buiten om Janna's kleren van dichtbij te bewonderen.

Janna keek Paula met een glunderend gezicht afwachtend aan. "Wat mooi, Janna."

Janna tilde haar gebloemde rok op zodat haar witte kanten onderjurk ook goed te zien was.

"Allemaal gekregen in Oostenrijk", zei Janna. Prachtig, prachtig vond Paula het, en ze vroeg aan Janna of zij het hoedje even mocht passen. Daar had Janna geen bezwaar tegen en ze zette het Paula op. Paula bekeek zichzelf in het kamerraam en ze tikte daartegenaan om haar moeder te laten zien hoe goed de hoed haar stond. "Ja mooi, mooi, ga nu maar naar school!", riep moeder met een stem alsof ze van haar af wilde.

Op weg naar school vertelde Janna over de lieve mensen bij wie ze had gelogeed, de wandelingen die ze met hen in de bergen had gemaakt en het goede eten dat ze er gegeten had. Janna had rode wangen gekregen en ze was dikker geworden.

Op het pad liepen ze tegen Dientje aan. Ook zij kwam Paula halen. Ze keek erg boos toen ze Janna zag. Dientje wilde niet met een NSB-kind oplopen. Ze zei dat Janna

moffenkleren aan had.

Bij de jongensschool was het Ton die Janna het hoedje afsloeg. Janna kon het niet meer te pakken krijgen; het ging van kind tot kind. Hoe Paula ook schreeuwde dat het gemeen was, er werd niet naar haar geluisterd.

Huilend deed Janna haar beklag bij de hoofdzuster, maar die zei haar: "Je moet niet in van die rare kleren naar school komen."

Paula begreep het niet. Ze stonden Janna zo mooi.

Zondag 17 september 1944

De meisjes van de vijfde klas wilden niet langer voorin in de kerk onder toezicht van een lerares op de lage kinderbankjes de mis bijwonen. 's Zaterdags spraken zij af om elkaar 's zondags in de mis van elf uur op de laatste kerkbank te treffen. Verschillende meisjes waren die morgen te laat in de kerk, dat kwam omdat de sirene al een paar keer afgegaan was en hun ouders hadden getwijfeld of ze hun kinderen wel konden laten gaan.

Allemaal brachten ze een kerkboek vol losse kerkplaatjes mee. Zij kregen de plaatjes op school als beloning voor goed gemaakt werk, verjaardagen, bij eerste communie en plechtige aanneming. Het was ruilwaar voor de meisjes. Tijdens de mis gaven de kinderen fluisterend de plaatjes aan elkaar door. Het gaf rumoer als de plaatjes die ze terugkregen, niet naar hun zin waren.

De ordebewaker maande de meisjes tot stilte. Schuin over zijn schouder droeg hij een terra sjerp waarop in gouden letters stond: "Eerbied in Gods huis."

Paula, die midden tussen de meisjes zat, rijmde: "Op z'n kop een luis."

Daar werd smakelijk om gelachen, en ze vergaten te gaan staan toen de priester het evangelie voorlas. Ze werden door de ordebewaker uit de bank gehaald en te schande voor iedereen in het middenpad gezet. Ze moesten blijven staan totdat alle mensen de kerk verlaten hadden. Er waren altijd mensen die nog lang na de mis in de kerk verbleven. Deze keer hadden de kinderen geluk: de sirene ging weer - tot spijt van de ordebewaker.

"Maak dat jullie thuishkomen, oneerbiedige kinderen", zei hij.

Buiten de kerk stond iedereen de lucht in te kijken. Engelse vliegtuigen vlogen in formatie over. De lucht ronkte van de zware motoren. Het maakte Paula erg bang.

"Dit kon wel eens de invasie betekenen."

Vlug ging iedereen naar huis. Dientje, die altijd haantje de voorste was, huilde toen het hardste. Paula's vader kalmeerde haar: "Rustig maar, er gebeurt hier niets."

Het meisje Liesbeth wist wel beter: "Zo begon het ook in Rotterdam", zei ze, en vlug ging ze naar haar oom en tante bij wie ze om de veiligheid al twee jaar in huis woonde.

Het Duitse afweergeschut dat rondom de stad stond, was in werking gesteld. De ouderen riepen: "Vlug, vlug de kelder in!" Dicht tegen elkaar zaten ze in de kleine kelder, in afwachting van wat er ging gebeuren. Zoiets waren ze in Arnhem niet gewend. Vader ging af en toe de kelder uit om met de buurman over de toestand te

praten.

Na dagen werd besloten de kelder te verlaten en met z'n allen de nachten op matrassen in de voorkamer door te brengen. In de wijk gebeurde niets, wel bleef ver weg het kanongebulder aanhouden.

De kinderen mochten weer naar buiten, ze moesten wel bij de deur blijven. Dat was moeilijk voor Dientje en Paula, want de grote meisjes en jongens vertelden dat je vanaf het landpad de stad kon zien branden, en ze waren immers geen kleine kinderen meer. De stad lag twee kilometer verwijderd van de wijk, en de eerste vluchtelingen kwamen al spoedig. Tegen de kinderen werd gezegd dat ze onder aan de Schaapmanlaan de vluchtelingen op moesten wachten, om hen te helpen de afgeladen karren en fietsen de heuvel op te duwen. Op handkarren werden zieken, kraamvrouwen en bejaarden vervoerd, die overal werden ondergebracht. Paula zag een man met een afgeladen kleine damesfiets aankomen en ze dacht: "Die moet onderdak krijgen in onze straat."

Doordat alles stuk geschoten werd en er geen mens aan het werk ging, waren er geen water- en elektriciteitsvoorzieningen. In het laagste gedeelte van de wijk, 'het dal', werd een pomp geslagen. De wastafel werd in de oude kinderwagen gezet, en Paula moest samen met haar zus water halen. Het was moeilijk om een volle ketel thuis te krijgen; het water klotste bij het op- en afgaan van iedere stoep over de rand van de ketel.

Er werden geen kranten verspreid; het nieuws werd meegebracht door de vluchtelingen. "De stad is in Engelse handen.", "De stad is in Duitse handen", waren de berichten. De bevolking werd heel onzeker. Toen er geen vluchtelingen meer kwamen, verveelden de kinderen zich. Paula ging aan de man met de kleine damesfiets vragen, of hij hen wilde leren fietsen. Het bracht de kinderen vertier, en binnen twee weken konden vele kinderen van de Wagenaarstraat fietsen. De vaders beloofden, dat zodra het vrede werd ze allemaal een spiksplinternieuwe fiets zouden krijgen. Dat gaf de kinderen vreugde. Maar het zou nog heel lang gaan duren.

De gevechten in Arnhem en Oosterbeek hielden aan, en er werd gezegd dat de bevolking van beide plaatsen moest evacueren. Na drie weken werd het bericht bevestigd: de Duitsers hadden alles weer in handen en de Engelsen waren de rivier de Rijn over gevlucht. Vele doden en gewonden van weerskanten. Moeders huilden: "Waar moeten we heen?"

Het huisvee werd geslacht en gebraden. Heerlijk rook het in de straat. Onderling ruilden de burens kip tegen konijn. In geen tijden was er zo lekker gegeten. In braadpannen onder het vet werd er nog wat bewaard. "Voor onderweg", werd er gezegd.

Iedereen was aan het pakken. Paula ging met Dientje en broer Jan een handkar huren. Daar was nog moeilijk aan te komen. "Na de oorlog krijgt u hem terug", beloofde Jan de verhuurder.

Dientje en Paula moesten van Jan achter in de handkar gaan zitten. Hij ging op het handvat hangen. Zo hielden ze de kar met hun lichaamsgewicht in evenwicht en op z'n twee wielen rolden hij de heuvel af. Ondanks alle narigheid was er even pret.

Paula kon het moeilijk begrijpen: weg van huis. Wat moest er met de poes en de kanarie gebeuren? Moeder stelde de kinderen gerust, ze vertelde dat een poes niet van zijn huis weg wil, altijd weer terug zou lopen en dat hij zelf wel aan zijn kostje kon komen door vogels en muizen te vangen. De kanarie kon in de voorkamer vliegen, voor hem werden een bak zaad en water neer gezet.

Bij alle burens was het een en al bedrijvigheid. Er moest worden gedacht aan alles wat men zo dagelijks het hardste nodig heeft. Handwagens, kinderwagens, fietsen en de bakfiets van Paula's vader werden afgeladen. Dubbel dik kregen ze de kleren aan, dat scheelde pakruimte. Naaste burens spraken af om samen weg te trekken en bij elkaar te blijven. De buurvrouw die niet lopen kon, kreeg een witte vlag in de handen en een plaats boven op de afgeladen bakfiets. Er kon bij vader nog een grapje af, hij riep omhoog: "Zwaai bij onraad goed, dan doe jij tenminste ook nog wat nuttigs."

De witte vlag was ervoor dat ze van uit de lucht goed herkenbaar waren als burgers.

Na uren pakken was de tijd daar; huizen werden afgesloten, en huilend groetten de burens elkaar. In de verte zag Paula Dientje met haar familie vertrekken; zij liep er nog even heen om te vragen waar ze heen gingen. Dientje kon het haar niet vertellen.

Weg uit Arnhem

"Vanaf nu blijven we bij elkaar. Hebben jullie dat goed gehoord?" zei moeder. Steeds glipte er weer een van haar kinderen weg om nog een vriendinnetje te groeten.

De kinderen kregen ieder een sloop met daarin hun eigen kleding; zij moesten er zelf zorg voor gaan dragen. Er werd hun een rond mica naamplaatje om de hals gehangen. Moeder had de zorg voor de volgepakte kinderwagen en het kleine zusje; de grotere kinderen moesten dicht in haar buurt blijven lopen. Buurman en vader gingen de bakfiets rijden en de buurjongens de afgeladen fietsen zonder banden.

Als eerste verliet de familie Jansen de straat, de baby van een week oud lag in de poppewagen. Het werd gereden door haar zusje van elf. De kinderwagen was afgeladen met huisraad, een peuter kon er nog net bij op. De burens groetten elkaar met: "Tot ziens in betere tijden", en menig traan vloeyde. De wijk liep leeg, het werd een lange stoet van vluchtende mensen.

Op de weg van Velp naar Rheden kwamen er vliegtuigjes laag over de vluchtelingen heen, er werd geschoten. De mensen zochten dekking; de buurvrouw kon niet van de bakfiets komen, zij zwaaide met de witte vlag.

"Aan jou hebben we het te danken dat er niet meer geschoten is", zei de buurman toen ze allemaal weer overeind kwamen. Hij moest haar alsnog van de bakfiets helpen; van angst moest ze plassen.

Verder dan het dorp De Steeg wilden de mannen niet gaan. Ze moesten zich melden in het gemeentehuis. Na lang wachten kreeg vader hetzelfde antwoord als destijds Jozef

en Maria: "Alles is vol."

Paula's vader was de heilige Jozef niet, hij liet het er niet bij zitten. Heftig sprak hij tegen de ambtenaar. "In dit grote gemeentehuis is vast nog wel een kamer vrij!" Paula zag hem kwaad een cirkel met z'n armen maken. Daarmee toonde hij aan hoe groot volgens hem het gemeentehuis was. Daar moest door de ambtenaren eerst over onderhandeld worden, en dat duurde weer een uur. Toen pas hoorden ze dat de zolder van het gemeentehuis één nacht van hen werd.

Het was een zware dag geweest. Toen de pannen met het meegenomen vlees te voorschijn kwamen, werd er hongerig van gegeten. De buurjongens haalden stro bij een boer in de buurt, en dat werd over de zolder gespreid. Vrouwen en kinderen legden zich te rusten. De mannen hielden om de beurt de wacht; er kon eens iets gebeuren. Door de buurvrouw werd hardop de rozenkrans gebeden. Door het in één dreun herhalen van het weesgegroet vielen de kleintjes spoedig in slaap. Paula kon de slaap niet vatten. Zij dacht aan de poes en de kanarie, het stro prikte, zij hoorde de ouderen praten; er was een kind dat hardop droomde, er moest er één plassen en in de verte was er kanongebulder.

's Morgens mochten ze zich in de IJssel, die achter het gemeentehuis langs stroomde, gaan wassen en ze maakten met de kinderen onder elkaar pret, met blote voeten een eind de rivier in hollend.

Aan de rand van het dorp Rheden vonden ze de volgende dag bij een oude dame onderdak. De dame had al een echtpaar met baby opgenomen, maar als zij met de keuken, de badkamer en een klein slaapkamertje genoeg wilden nemen, mochten ze er ook nog wel bij. Een andere keus was er niet. Moeder vond het heel aardig van de oude dame en ze waarschuwde de kinderen dat dezen zich in huis rustig moesten houden, omdat een oud mens niet tegen lawaai kan.

De bedden hadden ze thuis moeten laten, Paula sliep met haar zusjes op tegen elkaar gelegde kussentjes. Wanneer ze zich in de slaap maar even omdraaiden, gleden de kussentjes van elkaar; zij werden dan wakker doordat de stenen badkamervloer te koud aan de rug was. Het had geen zin erover te klagen. In een klein slaapkamertje deelden haar ouders een eenpersoonsledikant, en op de vloer lagen daar de twee jongste kinderen. Ze waren blij met het onderdak, want er leefden ook mensen in kippenhokken.

De woningen waren afgesloten van water, gas en elektriciteit. Het water moest een kilometer verder, in een boerderij uit de pomp gehaald worden. De boerin werd het soms te veel; moeder hield 's maandags wasdag en stuurde Paula en Martha dan keer op keer om water. Wanneer ze bij thuiskomst zeiden: "De boerin vindt het voor vandaag wel genoeg", huilde moeder: "Ik heb al geen zeep en dan ook nog geen water." Medelijdend met haar pakten ze de zinken emmers op en vertrokken ze weer, met lood in de schoenen.

Naast hen woonde een chemicus. Hij zag moeder modderen en hij raadde haar aan de bast van de berkeboom te koken en in dat water de kleren te wassen. Het schuimde wel niet, maar het water werd er zachter van. Menige berkeboom werd door Paula en haar

zusjes ontmanteld, moeder had nooit genoeg. Paula bromde daarover, maar ze dacht wel: "Zij kan het ook niet helpen dat er niets te koop is."

De moeders hadden het in die tijd zwaar te verduren, het was alsof zij alles alleen opmaakten.

Voor warmte en koken moest de kachel blijven branden. Mannen uit de buurt gingen bij nacht en ontij voor hout het bos in. De vrouwen vroegen de mannen berkebomen te kappen; de mannen zeiden dat ze niet moesten zeuren, maar blij mochten zijn als ze weer huiswaarts keerden.

Paula keek vanuit de tuin de mannen die met zagen, bijlen, touw en de oude bakfiets het bospad op gingen, angstig na. Op hun terugkomst werd angstig gewacht. Stel dat ze gesnapt werden. Toen de mannen met de afgeladen bakfiets waren teruggekomen, vroeg Paula vader direct waarmee ze helpen kon. Ze werd weggestuurd met: "Jij had allang op bed moeten liggen, morgen heb ik je hulp nodig."

De volgende morgen werden de kinderen het bos in gestuurd om de takken klein te hakken die de mannen achtergelaten hadden. Bij thuiskomst stond de houten bok met daarop een boomstam klaar. De zaag werd door vader gespannen. Ze stonden tegenover elkaar voor de bok. Vader hield met z'n rechterhand de boomstam vast en met zijn linker trok hij de zaag door het hout, Paula deed het tegenovergesteld. Het hout leefde nog, de zaag liet zich er niet door trekken. Vader werd driftig ondanks het feit dat hij zag dat ze haar best deed. Paula kon op zulke momenten wel huilen, en ze dacht: "Was mijn broer maar niet zo ver van ons, dan kon hij het zware werk met papa verrichten."

De zaag sprong door het gewrik uit het hout en kwam op Paula's linkerwijsvinger. Vader schold haar uit voor sufferd. Schreeuwend rende ze naar binnen, waar moeder de diepe, bloedende wond wat dichtdrukte en er vervolgens een stuk van een oud hemd om wikkelde. Daarna ging Paula samen met haar grote zus naar de dokter, wat minstens een half uur lopen was. De dokter kon haar niet helpen: hij had geen jodium, geen hechtdraad en geen verband.

Weerzien

Paula woonde met haar familie tijdens de evacuatie in het dorp Rheden. Aan alle bekenden die zij zag, vroeg ze of zij wisten waar Dientje verbleef. Niemand kon het haar zeggen. Veel evacués waren naar het noorden van Nederland getrokken; daar was meer voedsel en ruimte. Het kon volgens Paula niet anders dan dat Dientje daar ook heen was, en zij zeurde bij vader om ook daarheen te vertrekken. Hij wilde er niet van horen, want zodra de oorlog voorbij was zou hij als een van de eersten naar Arnhem teruggaan. De burens waarmee ze Arnhem verlaten hadden, namen wèl het besluit om naar het noorden te gaan. Paula's heimwee naar Dientje was groot en ze vroeg vader om met hen te mogen meegaan. Maar daar kwam niets van in.

Later was Paula blij dat ze het niet gedaan had.

Een pastoor uit Arnhem richtte een oude schuur in als kerk. 's Zondags ging Paula daar met haar zusjes heen. Zij was er nog maar net toen ze Dientje zag binnenkomen. Met veel lawaai vloog ze van haar plaats weg. Dolgelukkig waren ze. Dientje kwam naast Paula zitten en ze vertelde dat ze in een boerderij een gedeelte van de deel ter beschikking hadden. Na kerktijd ging Paula met haar mee. Stank sloeg hun tegemoet toen ze de deeldeur openden. Rechts van de deel stonden de koeien op stal en links lag Dientjes zieke moeder in het stro. Ze keek flauw uit de ogen. Veel aandacht voor Paula was er niet. Ze had het lachen verleerd.

"Kan ze niet bij de boer in huis?", vroeg Paula.

"Nee, de boer wil geen vreemd volk over zijn drempel."

Veel gezinnen haalden het eten uit de gaarkeuken. Ze waren dan wel verplicht om er iedere dag aardappels te komen schillen. Op de deel kon niet gekookt worden, en dus was het Dientjes dagelijkse werk te gaan schillen. Paula ging met haar naar een grote koude schuur, waar aan lange tafels vele mensen stonden te schillen. Met koude handen was het moeilijk dun te schillen. Er werd door de ouderen goed op de kinderen gelet.

De broers en de vader van Dientje kregen van de Duitsers het bevel op vliegveld Delen bij Arnhem te gaan werken. Ze waren er eigenlijk wel blij mee; hierdoor konden ze naar hun woning in Arnhem terugkeren, wat voor haar moeder beter was. Weer moesten de meisjes afscheid van elkaar nemen. Dientje vroeg of Paula eens naar haar toe kwam lopen. Wanneer Paula dan de wacht bij Arnhem passeerde, moest zij net doen alsof zij een kind was van een van de arbeiders die voor de Duitsers in Arnhem werkten.

"Wat jammer dat u invalide bent, want anders konden wij ook terug naar Arnhem", zei Paula tegen vader. Maar hij was blij dat de Duitsers hem niet konden gebruiken, en later zou zij dat beter begrijpen.

Van overal werden er mannen ingezet om voor de Duitsers in het Rijn-en IJsselgebied graafwerkzaamheden te verrichten. Veel mannen namen met hun gezin intrek in de leegstaande woningen van de wijk de Geitenkamp.

Moeder klaagde dagelijks: "Had ik toch maar mijn naaimachine."

Paula was al een tijd aan het denken, hoe ze naar Dientje in Arnhem moest komen. Ze stelde haar moeder voor, de naaimachine voor haar uit huis te gaan halen. Moeder maakte allerlei bezwaren, maar toen Paula vertelde dat Dientje gezegd had dat het gemakkelijk was om als kind Arnhem in te komen, gaf ze toe.

Het was ruim een uur lopen naar Arnhem, en terwijl volwassenen hun persoonsbewijs en verblijfsvergunning voor Arnhem aan de wacht moesten tonen, liep Paula Arnhem in zonder dat haar iets werd gevraagd.

Van het schipperskindereninternaat, dat door de Duitsers gevorderd was, stond geen muur meer overeind. De Engelsen hadden er een bom op laten vallen. De ramen van woningen in de omgeving waren gesprongen, gordijnen wapperden naar buiten en meubels kon je op straat vinden. In de anders zo drukke wijk was het griezelig stil. In de Wagenaarstraat lag ook een huis in puin. Het slot van het huis van Ros was nog steeds verzegeld.

Toen Paula het tuinpad op ging, kwam de poes haar miauwend tegemoet. "Och poes, lieve poes, ben je er nog?" Poes gaf haar kopjes en kronkelde zich op de rug, en Paula aaide en aaide hem. Poes wist niet van ophouden. "Kom, poes, ik wil in huis." Ze schrok toen ze de keukendeur opende en een vreemde vrouw zag. Dus ook in hun huis zaten mensen die voor de Duitsers moesten werken. Brutaal ging Paula de keuken binnen. "Dit is ons huis en ik kom wat spullen voor mijn moeder halen", zei Paula. De vrouw geloofde haar en ze vertelde dat zij het ook niet leuk vond om in andermans huis te wonen, maar dat liever deed dan alleen in het westen van het land te blijven, waar nog meer honger geleden werd.

De vrouw liet Paula haar gang gaan. In de kelder zag Paula een pot met groene zeep staan; hoewel er bij haar twijfel over bestond of hij van moeder dan wel van de vrouw was, deed ze hem in de tas. Terwijl ze de spullen in de kinderwagen deed, dacht ze de kanarie ook nog mee te nemen. De vrouw zei dat ze geen kanarie gezien had. Paula hield het er op dat hij door het gebroken raam naar buiten gevlogen was of dat de poes er een maaltje aan had gehad. Poes kon het haar niet vertellen. Wel liep hij miauwend achter Paula aan toen zij op weg ging naar Dientje.

"Kst, weg poes, je kan niet mee." Weer aaide Paula de poes, en huilend fluisterde ze: "Na de oorlog kom ik weer." Ze moest hard zijn voor de poes. "Kst, kst, weg jij!" Zielig droop hij af.

Daar stond me die Dientje even van te kijken. Ze vond Paula een hele Piet om alleen dat eind van Rheden naar Arnhem te lopen. Paula moest vlug binnenkomen. Dientjes moeder was verrast Paula te zien en vroeg hoe ze het allemaal maakten. Ook voor hen was het erg moeilijk om aan voedsel te komen. De mensen haalden alles wat eetbaar was uit de leegstaande woningen en winkels. Dientje had knollen gezocht op de landerijen rondom Arnhem, waar wegens het oorlogsgeweld niet geoogst was. Samen met haar broer Jan had ze een kelderraam van het klooster ingeslagen. Ze wisten dat daar levensmiddelen van de Duitsers lagen opgeslagen. Jan had haar aan haar armen de kelder in laten zakken en ze had niet geweten wat ze hem het eerste aan moest geven, zoveel stond er. Paula kreeg een buitgemaakt rolletje snoepjes toen ze weer naar huis ging en werd door Dientje tot de wachtpost gebracht.

"Kom je nog eens?", vroeg Dientje. Paula kon het haar niet beloven.

Gij zult niet stelen

Voor zich zag Paula de hoog oplopende Rozendaalseweg, die door het kaal gekapte bos liep. Aan de weg die van Amsterdam naar Berlijn moest gaan lopen, werd niet meer gewerkt. Ze miste Dientje bij het duwen en ze dacht, terwijl ze al haar kracht inzette: "Hoelang zal het nog duren voordat wij naar Arnhem terug kunnen?" Dientje bofte dat

haar vader en broers voor de Duitsers werkten.

Volgens papa zou het nog wel tot het voorjaar duren voordat de bevrijders kwamen; tenminste als zij zich niet weer lieten terugslaan. Paula telde: "Januari, februari, maart, nog wel vijftien weken, en we hebben nu al zo weinig te eten. Stom van de Engelsen om een brug te ver te landen, anders hadden wij hier nu net als in Nijmegen vrij rondgelopen.

Poh, wat is de heuvel steil. Volhouden, als ik straks boven ben, gaat het almaar bergafwaarts. Wat heb ik een honger! Zal ik een snoepje nemen? Nee, dat is niet eerlijk; thuis willen ze er allemaal ook een proeven en een aangebroken rolletje is niet meer zo mooi.

Hoe kom je aan de snoepjes?, zullen ze vragen. Gestolen van de Duitsers, zal ik zeggen. In de tien geboden staat: 'Gij zult niet stelen.' Als je van de Duitsers steelt, is het geen stelen, want zij hebben alles van ons gestolen. Wanneer je steelt van honger of kou, zal God het je vergeven. De vrouw zal de zeep missen, daar wil ik niet meer aan denken. Met zeep kan je geen honger stillen. Wel kunnen wij er de haren lekker schoon mee wassen. Wat zal het schuimen! De surrogaatzeep schuimt niet.

Hè, hè, de heuvel heb ik gehad, even rusten en in de wagen kijken wat er eigenlijk in zit. Kleren waar we verlegen om zitten, de naaimachine, de klittebos en de verfdooos met de ecoline, en op het laatste moment dacht ik nog aan het kindergrammofontje met de plaatjes. Wat zullen we er straks een schik mee hebben, dan kunnen we meezingen:

*Jan mijne man wou ruiter worden
Jan mijne man die had geen paard
Hij pakte de kat en bond hem aan zijn staart
Toen had Jan mijne man een paard
Toen had Jan mijne man een paard*

Is alles er wel waar mama om gevraagd heeft? Ik ben zelfs de klittebos niet vergeten. Mama heeft hem tot stand gebracht door ieder draadje dat ze overgehouden had bij het naaien, in een mandje te leggen; zij kon het nog eens nodig hebben."

Bij het landgoed Rozendaal stond een pomp, wist Paula. Zij zou er gaan drinken. De bevolking van Rozendaal haalde daar het water. Toen Paula bij de pomp kwam, waren er veel mensen vóór haar; ze moest geduld hebben. De kinderwagen zette ze met de wieltjes tegen een boomwortel, zodat hij niet van de hoge heuvel af kon rollen. Zelf ging ze erbij zitten. Haar oog viel op de dikke wortels van de beukebomen die vanuit de aarde in de bomen overliepen. Hoog, kaal en grillig stonden de oude beuken erbij. In de winter zijn de vormen goed zichtbaar. Ze keken op Paula neer en Paula dacht: "Jullie krijgen het drinken gemakkelijk en merken niet dat het oorlog is."

Eindelijk kon Paula een slinger aan de pomp geven. Vlug hield ze haar mond onder het stromende water. Het liep langs haar gezicht en kletterde op de aarde. Ho, haar voeten werden nat. De schoenen die ze droeg waren zo lek als een mandje. Toen haar dorst

gelest was, bedacht ze dat het beter zou zijn de kinderwagen te keren. Het handvat kwam dan tegen haar rug en zo kon ze hem de hoge heuvel af beter tegen houden.

Onder aan de heuvel zag ze een oploop. Al vlug merkte ze wat er gaande was. Duitse soldaten wilden paard en wagen van een boer in beslag nemen. De boer verzette zich daar hevig tegen. Omstanders gaven commentaar. Er hielp geen moedertje lief aan. Het paard volgde de bevelen van de Duitser niet op en bleef, tot grote schik van de omstanders, stokstijf staan. De nieuwe voerman liet zich niet belachelijk maken. Hij sleurde de boer de zweep uit handen en sloeg ermee op het paard in. Geen mens durfde er iets tegenin te brengen, en het paard liet zich wegvoeren. De boer nam z'n pet af en wreef zich door de haren. De Duitsers reden met lachende gezichten richting Velp, en Paula vervolgde haar weg.

Zij ging linksaf het bospad in dat parallel liep met de hoofdweg naar Rheden. Over het zandpad liet de wagen zich zwaar duwen. Duitse soldaten sleutelden aan de legervoertuigen die gecamoufleerd met dennegroen en half ingegraven onder de bomen stonden.

Van hieruit konden ze de Engelsen straks goed onder vuur nemen. Een beetje bang naderde Paula de Duitsers. Daarbij lette ze niet goed op waar ze liep. De kinderwagen liep vast in het mulle zand. Hoe ze trok en duwde, het lukte niet hem los te krijgen. Hulpeloos keek Paula rond. Een van de soldaten zag haar zwoegen. De laatste van wie zij hulp wilde, was een mof. Dus keek zij een andere kant uit. Door het gekraak van takken vernam Paula dat hij naderbij kwam. De soldaat die haar aansprak, was niet jong meer. Hij had een verminkt gezicht. Paula kon hem niet verstaan. Hij maakte een gebaar van: "Ik zal je helpen", en voordat ze het wist stond de kinderwagen weer los.

Zonder te bedanken liep Paula van de Duiser weg. Zij waagde het nog even om te kijken. Hij stak zijn hand naar haar op. "Dit was geen rotmof", dacht Paula.

Het einde was in zicht, zij ging steeds vlugger lopen, en op het tuinpad riep ze: "Mam, mam!" Moeder had ongerust op haar gewacht en deed direct de deur open.

"Gelukkig, je bent weer heelhuids thuis."

Trots toonde Paula de gevulde kinderwagen.

Sabotage

De achtertuin van het huis waar Paula geëvacueerd was, grensde aan de spoorbaan. Daarover werd oorlogsmateriaal van de Duitsers vervoerd. Paula en haar zusjes speelden veel met de nieuwe buurjongens Huib en Piet.

Met Truusje, die aan de overzijde van de spoorbaan woonde, hadden ze vriendschap gesloten toen ze op de spoorbaan naar mooie ronde kiezelstenen zochten die ze bij het knikkeren wilden gebruiken. Echte knikkers waren niet meer te koop. Toen ze weer eens op de spoorbaan waren, schreeuwde Huib plotseling: "De greppel in!" Hij hoorde als eerste de trein aankomen die ze even later boven zich voorbij zagen stomen. Nog

maar net van de schrik bekomen, zagen de kinderen kleine Spitfires, die ze jagertjes noemden, met veel gerikketik op de trein duiken. Huib en Piet werden door hun moeder met angst in haar stem geroepen. Huib gaf het bevel te blijven liggen. Het was gevaarlijk om te gaan lopen: de kogels vlogen over hun hoofden en bovendien zou men er thuis achterkomen dat de kinderen toch op de voor hen verboden spoorbaan kwamen. Toen alles weer rustig was, durfden ze de greppel uit te komen. Dat was even schrikken.

Huib was, terwijl hij in de greppel lag, op het idee gekomen sabotage te gaan plegen en vroeg of ze hem wilden helpen. Er werden grote kiezels gezocht, die ze op de rails legden. Huib wist hun te verzekeren dat daardoor de trein van de moffen zou ontsporen, waarna het voor de Engelsen een fluitje van een cent zou zijn om de moffen in elkaar te schieten. De meisjes vonden het gevaarlijk, omdat het gevecht dan wel erg dicht bij huis ging plaatsvinden. Toch hielpen ze Huib. Toen het werk geklaard was, wisten ze niet hoe vlug ze in huis moesten komen.

"Wat scheelt jullie?", vroeg moeder omdat ze zo nerveus deden. Ze zwegen.

De voortuin van het huis grensde aan de hoofdweg, waarlangs aan weerskanten hoge dikke beukebomen stonden. Daaronder waren de kinderen vaak aan het knikkeren. Willemien, die in een boerderij aan de overkant van de weg woonde, was vriendin met Truusje. Aan vriendjes en vriendinnetjes hadden Paula en haar zusjes tijdens de evacuatie geen gebrek.

Paula's vader mocht de stookhut gebruiken die achter de boerderij stond en waar altijd het voer voor de varkens gekookt werd. Tijdens de oorlog hield de boer geen varkens. Vader had er een klein salamanderkacheltje in geplaatst. Hij repareerde er de schoenen, en het was er een praatplaats voor de mannen uit de buurt.

Vader was niet altijd in de hut te vinden. Samen met z'n oudste dochter ging hij er ook met de fiets op uit om bij de boeren aan de overkant van de IJssel voedsel te halen. Bij de pont die hen over de IJssel moest zetten, stonden Duitsers op wacht. Iedereen moest het persoonsbewijs tonen dat personen boven de vijftien jaar bij zich moesten dragen. Door gebrek aan voedsel waagden veel mannen het om de IJssel over te gaan. Velen werden door de Duitsers opgepakt en vervolgens ingezet om langs de IJssel geulen te graven. Vader werd bij het tonen van zijn invaliditeitsbewijs doorgelaten. Wanneer hij 's avonds het gekregen voedsel op tafel legde, zei hij: "Toch een uitkomst zo'n invaliditeitsbewijsje." Paula zag z'n ondeugende oogjes stralen; hij had de Duitsers goed tuk.

Als vader in de stookhut was, zochten de kinderen hem bij slecht weer op. Hij liet hen het kacheltje stoken; wat maar brandbaar was mochten ze er in stoppen. Het stond soms roodgloeiend te trillen. Er werden ook kastanjes, die in de herfst gezocht waren, op gepoft. De kinderen schrokken vreselijk als de kastanjes uit elkaar spatten.

"Jullie hebben vast wat op je kerfstok", zei vader. Ieder voor zich dacht aan de sabotage. "Nou, kom er maar mee voor de dag." Toen hij bleef aandringen, vertelden ze hem van de stenen op de rails en de angst die ze hadden gehad dat de trein zou ontsporen.

"Door de aankomende trein zijn de rails gaan trillen en de kiezels waren er al af voordat

de trein daar was," legde hij uit. Teleurgesteld was hij wel, omdat ze toch op de baan waren gegaan terwijl het verboden was. "De angst is jullie straf geweest en daar zullen we het maar bij laten."

Achter de boerderij liep het zandpad langs het waterknollenveld omhoog het bos in. In de herfst hadden ze er heel wat knollen gestolen. Bij het rooien waren er nog knollen achtergebleven, en zolang het niet gevroren had waren ze goed eetbaar. De kinderen namen de knollen mee naar het bos. Daar was door Huib en Piet onder de sparrebomen een diepe kuil gegraven waar ze met z'n zessen gemakkelijk in konden. Ze hadden lange, stevige takken over de kuil gelegd. Willemien was een zeil van de deel gaan halen en samen hadden ze er de kuil mee afgedekt. Aarde, mos en blad erover, en het was niet te zien dat er een hol was. Door een kleine opening konden ze naar binnen zakken, en ze sloten af met dennetakken. Door de takken heen konden ze de omgeving buiten het hol observeren. Maar voor ieders oog waren ze onzichtbaar. Dicht tegen elkaar aan zaten ze er warm. Ze voelden zich er veilig en gingen zelfs bij luchtalarm niet altijd naar huis.

Het huis

Aan de hoofdweg stond een huis waarvan, net zoals van het huis van Ros, de deursloten verzegeld waren met rode lak. Voor dat huis, onder de beukebomen verzamelden de kinderen zich rondom de knikkerpot.

Willemien vertelde dat er vroeger twee leuke meisjes in het huis woonden. Samen hadden ze op de dorpschool gezeten. De meisjes waren op hun mantels gele sterren gaan dragen waarop 'Jood' stond. Willemien had niet begrepen waarom de meisjes het erg vonden dat ze de sterren moesten dragen. Ze had met één van de meisjes van mantel gewisseld.

Een jongen die ze tegen kwamen, had op de ster gewezen en was gaan zingen:

*Een twee drie een Jood in de pot
Deksel er op en de pot op slot
Toen kwam de meid en die keek in de pot
Keek in de pot en de Jood was gaar.*

Hij had haar pootje gehaakt, zodat ze met de mantel van het meisje in de modder viel, en het meisje had geschrokken geroepen:

"Toe, denk om m'n mantel!"

Toen was dat jong haar gaan uitschelden voor zwarte jodin.

De slager die vanuit z'n winkel alles gadesloeg, had geroepen: "Lafbek! Kun je wel tegen meisjes?" Ze kregen van de slager een plakje worst, om van de schrik te bekomen. Toen begreep Willemien dat het niet leuk was om een ster te dragen. Maar ze wilde wel weten waarom zij hem droegen.

"Op bevel van Hitler, hij ruit alle mensen tegen de joden op, en zo zijn wij goed herkenbaar", was het antwoord.

Het was op een warme zomerdag in 1943. Met haar moeder had Willemien in de voortuin onder de bomen koelte gezocht. Toen waren de overburen bepakt en bezakt uit het huis gekomen. "Waar gaat de reis heen?", had haar moeder gevraagd. De burens hadden een oproep van de Duitsers ontvangen om in een kamp te gaan werken. Ze hoopten vlug te kunnen terugkeren. "Mijn moeder", aldus Willemien, "heeft de fiets uit de schuur gehaald en daar de bagage op geladen. We hebben hen naar het station gebracht. Met ogen vol tranen zijn ze in de trein gestapt. De meisjes zwaaiden vanuit het treinraam met witte zakdoeken. Toen we niets meer zagen, keerden we verdrietig naar huis terug."

's Avonds was de politie bij het huis gekomen om de sloten te verzegelen.

De kinderen mikten om de beurt knikkers in de pot en hielden van spanning hun adem in. Geen van hen wilde knikkers verliezen, omdat ze niet meer te koop waren. Tijdens het wachten op haar beurt meende Willemien geluiden in het leegstaande huis te horen. Ze ging de tuin in en riep, terwijl ze op de deur toeliep: "De lak is van het slot, ze zijn er weer!" Ze trok aan de bel. Op dat moment stopte er op de hoofdweg een Duitse legerauto. De Duitse soldaat die uitstapte, zei tegen de kinderen die bij het tuinhek stonden: "Grüss Gott" en liep naar de deur waar Willemien nogmaals belde. Toen Willemien zich omdraaide en de Duitser achter zich zag, gaf ze een gil en rende ze de tuin uit. Van afstand zagen de kinderen dat de deur geopend werd door een man in zwart uniform, hij stak z'n hand op en groette de Duitser met: "Heil Hitler".

Groot was Paula's verbazing toen ze zag dat het Van Zwieten was. Hij kwam met de Duitser naar de auto. Toen hij Paula tussen de kinderen zag staan, vroeg hij: "Zo, Paula, woon jij ook in deze buurt?" Paula kon alleen maar knikken.

"Ga naar binnen, daar is Janna." Hij wees naar de deur.

De chauffeur startte de motor, Van Zwieten stapte in, de autodeur viel met een klap dicht en het geluid van de motor verdween langzaam in de verte.

Zwijgend keken ze elkaar aan, in knikkeren hadden ze geen lust meer. "NSB'ers in het

huis", zei Willemien en ze ging het thuis vertellen. Paula wist dat ze het moeilijk kreeg: Janna zou haar komen halen en ook hier wilden ze haar er vast niet bij hebben.

De poppeharen

'Regeringsbrood' was klef en stijf. Bij gebrek aan bloem werden er groene erwten door verwerkt. Iedere morgen moest Paula het bij de bakker in het dorp gaan halen. Ze kwam langs het huis waarin Janna was komen wonen. Van achter de gordijnen wenkte Janna. Paula deed alsof zij het niet zag. Liever had zij geroepen: "Janna, ga je mee naar het dorp?". Ze durfde het niet, bang om zelf uit de groep gestoten te worden. Ze hadden gezegd: "Je brengt haar niet mee naar het hol, kinderen van NSB'ers zijn ook niet te vertrouwen."

Paula wist wel zeker dat Janna te vertrouwen was en ze had er verdriet om dat Janna hele dagen alleen was.

De zusjes van Paula en Janna speelden wel samen, maar Janna liet zich niet buiten zien. Stientje kwam bij de familie Van Zwieten in huis. Moeder zei dat kleine kinderen nog niet begrepen wat NSB'er zijn inhield. Stientje mocht er wel eens meeëten; daar was thuis niets op tegen, want daardoor bleef er voor hen weer een beetje meer over. Na een middag spelen kwam Stientje met een doosje Sanatogen thuis. Sanatogen was een poeder om aan te sterken. Vrouw Van Zwieten had tegen Stientje gezegd, dat ze er iedere dag een lepel van moest innemen omdat ze veel te mager was.

Moeder ging vrouw Van Zwieten bedanken en toen bedacht Paula met haar mee te gaan.

"Kom binnen", nodigde vrouw Van Zwieten hen uit.

"Nee dank u, ik kom u alleen even bedanken voor de Sanatogen."

Vrouw Van Zwieten bleef aanhouden, ze zei dat het voor de deur veel te hard waaide. Moeder kon geen weerstand meer bieden. Vrouw Van Zwieten ging hen voor naar de voorkamer, waar het behaaglijk warm was. Er viel een straal zonlicht het hoge raam de kamer binnen en daarin dansten duizenden stofjes. Op de vloer dicht bij de ronde kachel zaten de zusjes van Paula en Janna met poppen te spelen, die vast van de joodse meisjes waren - want voordien, wist Paula, hadden ze geen poppen.

Vrouw Van Zwieten wilde geen dank voor de Sanatogen; ze had in het huis zo veel levensmiddelen aangetroffen, dat ze het wel kon missen. De moeders waren in de armstoelen voor het raam gaan zitten. Paula had een plaatsje op de divan gezocht. Nerveus streek ze steeds met haar handen over het zachte, bruine pluchen kleed en ze wist dat alles wat ze in de kamer zag, van de joodse familie was. Moeder had ook haar gedachten, en Paula schrok toen ze vrouw Van Zwieten vroeg: "Was er voor jullie geen ander onderdak te krijgen dan juist in dit huis?"

"Iedereen is ons liever kwijt dan rijk. Ik ben er nooit een voorstander van geweest dat mijn man zich bij de partij aansloot. Hij heeft mij in de avond naar deze woning gebracht. Toen ik de lak op het slot zag, begreep ik waar we in moesten. Er was geen

andere keus. Mijn man is aangesteld om toezicht te houden op de arbeiders die geulen en tankwallen graven in het IJsselgebied. Ik vraag me af hoe het allemaal zal aflopen."

Janna kwam stilletjes naast Paula zitten, en toen haar moeder uitgesproken was, zei ze zachtjes dat zij het ook niet helpen kon. Vrouw Van Zwieten wilde alle narigheid van de oorlog even vergeten. Ze ging een bakje troost zetten.

Ze nam de koffiemolen van de schoorsteenmantel, deed een flink lood echte bonen boven in het koperen bakje en sloot dat af met een schuifje, omdat anders de koffie er tijdens het malen uit zou vliegen. Ze drukte de molen tussen haar knieën en al pratende met moeder maalde ze de koffie fijn. Op de kachel zong het water in de grijze geëmailleerde ketel. Moeders ogen straalden bij het vooruitzicht van echte koffie. Het was heel vredig in de kamer. Maar in Paula's gedachten waren de joodse meisjes die ver van huis waren. Zij zag de beide zusjes hardhandig de haren van de poppen kammen, zodat als de joodse meisjes zouden terugkomen, zij de poppen kapot zouden terugvinden.

Vrouw van Zwieten nam het laatje uit de molen, deed de gemalen koffie in de pot, liep naar de kachel en schonk het kokende water op de koffie. "Nog even laten trekken", zei ze met een glimlach.

De geur van de koffie verspreidde zich door het kamertje. Dat was wat anders dan de gebrande gerst met rogge die Paula's ouders al jaren dronken inplaats van koffie. Voor het eerst zou Paula echte koffie drinken! Toen zij een kleuter was had moeder haar wijsgemaakt, dat ze van koffie een bruine buik kreeg. Moeder dronk de haar voorgesette koffie niet, ze slurpte, als blijkt dat ze het heerlijk vond. Voor Paula was het een tegenvaller.

"Zo, dames, aan de koffie?", groette Van Zwieten toen hij de kamer in kwam. Hij deed jas en pet af en gaf ze aan Janna, die ze aan de kapstok moest gaan hangen. Toen pas gaf hij moeder een hand.

"Vrouw Thieleman, ik vernam dat we burens geworden zijn."

"Jammer genoeg wel." Paula schrok ervan dat moeder de NSB'er zo'n antwoord durfde te geven.

"Hoezo jammer, vrouw Thieleman?"

"U kunt toch wel begrijpen dat wij ons moeten behelpen? Ik woon liever onder mijn eigen dak."

Daar moest hij haar gelijk in geven.

Paula vond dat Van Zwieten er in z'n overhemd niet zo angstaanjagend uitzag als in het zwarte uniform. Ze hoopte dat moeder beter op haar woorden zou letten.

Terwijl moeder met Van Zwieten aan het praten was bekeek ze tegelijkertijd de mooie sajete waarvan vrouw Van Zwieten sokken breide.

"Breit u ook wel sokken?", vroeg Van Zwieten.

"Zeker wel, maar zonder sajete vallen er geen sokken te breien", antwoordde ze met felle stem, en Paula zag haar jaloerse blik.

"Dan heb ik een mooi baantje voor u." En voordat dat ze het wist werd Paula's moeder ingezet om voor de dwangarbeiders die in het IJsselgebied werkten, sokken te breien. Als ze vijf strengen breide, kon ze er één streng mee verdienen. Moeder kon er niet voor weg, en eigenlijk vond ze het zo gek nog niet, want vader had geen sokken meer aan z'n voeten.

Zie je wel, dacht Paula, de sluwe vos heeft haar te pakken.

Paula wilde naar buiten, maar Janna trok haar naar de gang, waar ze op de trap gingen zitten. En daar vertelde Janna dat ze het zo erg vond om in het huis van de joden te wonen. Wanneer ze Paula zag gaan, had ze gedacht: "Kwam ze maar eens." Zelf durfde ze niet naar buiten te komen.

Janna moest niet denken Paula ooit nog terug te zien in het huis; Paula zou haar vriendjes erdoor kwijt raken, ze dachten in Rheden net zo over NSB'ers als in Arnhem.

Janna vroeg of Paula aan hen wilde zeggen dat zij geen NSB'er was. Paula beloofde het, en voordat Van Zwieten moeder uitliet, stond Paula buiten.

Het wonderwapen

"Wil jij even je handen ophouden?" De zwarte sajete werd om haar polsen gelegd. "Nu je armen hoger en zo breed mogelijk zijwaarts houdt tot de streng zich spant, de sajete laat zich dan beter winden." Paula liet de armen meewiegen met de draad, die door moeder tot een bol werd gewonden.

"Bent u er wel blij mee mam, om sajete te verdienen?"

"Ja en nee, ik vertrouw Van Zwieten niet. Ik ben er wel blij mee dat ik jullie nu kan leren sokken breien."

Dat viel Paula even tegen, daar ging de vrijheid die ze kregen na het water, brood en hout halen.

Er werd voor Paula en Martha een breiwerk op pennen gezet. Iedere dag weer breide moeder een gekleurd draadje mee in het werk om te controleren hoeveel toeren er door haar dochters gebreid waren. Op de oude houten tuinbank die achter de tafel tegen de keukenmuur stond, breiden ze tot hun kontjes er zeer van deden.

"Heeft die NSB'er jullie ook nog te pakken", plaagde moeder.

Met elkaar in de keuken was het best gezellig. Het fornuis werd warm gestookt en het been, dat Paula met veel gezeur van de slager kreeg, stond erop te trekken. De bouillon werd in plaats van thee of koffie gedronken. Moeder verheugde zich op de sajete en ze beloofde de meisjes dat als ze flink breiden, ze ieder een paar sokken voor zichzelf mochten breien.

Pas 's middags konden ze naar het hof gaan. Paula probeerde Martha over te halen om een goed woordje voor Janna bij het groepje te doen. Martha dacht er niet over; aan Janna's vader had ze te danken dat ze voorlopig iedere morgen op de harde bank moest zitten.

Ze deden de takken van het hof opzij en lieten zich naar binnen zakken.

"Waar waren jullie heel de morgen?", vroegen de vriendjes. Voordat Paula maar iets kon zeggen, ratelde Martha er alles uit, over de Sanatogen en de sajete waarvan ze dagelijks sokken moesten breien en het feit dat Paula het NSB-kind ook nog in de groep wilde halen.

"Daar komt niets van in," werd er in koor gezegd, "want de kinderen van NSB'ers zijn niet te vertrouwen."

Dat ze zo over Janna praatten kon Paula niet verdragen, en ze sprong voor Janna in de bres. "Jullie kennen haar niet eens, zij vindt het verschrikkelijk dat haar vader bij de NSB is."

"Weet je eigenlijk wel Paula wat er met onze vader gebeurd is?", begon Huib. "Een NSB'er is aan de weet gekomen dat vader mensen hielp onder te duiken. Duitsers kwamen hem uit huis halen en in geen twee jaar hebben we iets van hem gehoord."

Paula kon zich het verdriet van de jongens goed voorstellen. Toch wist ze zeker dat Janna te vertrouwen was. Maar hoe moest ze dat bewijzen?

Ze hielden zich plotseling doodstil, want tussen het groen vóór de uitgang was het gesnuif van een hond te horen. Het hol kon hierdoor ontdekt worden, en als het de hond van de boswachter was, kregen ze vast een bekeuring. Het bos van 'de freule' was verboden terrein voor hen. Een paar maal hoorden ze schel fluiten. Gelukkig, de hond reageerde. Heel voorzichtig maakten ze een opening tussen de takken, om te kijken wat er buiten het hol gaande was. Fluisterend zei Martha: "Niet te geloven, jongens, onze vader is met Hendrik de stroper op pad."

Hendrik droeg een groene duffel, een bruine hoed en een stoppelbaard. Hij woonde in een klein huis aan de rand van het bos, hij fokte met fretten en er werd gezegd dat hij een stroper was. De boswachter hield hem in het oog.

Toen het tweetal ver genoeg verwijderd was, kwamen de kinderen het hol uit. Ze slopen de mannen na. Piet wist wel zeker dat in de zak die Hendrik op z'n rug droeg, een fret zat, en dat hij die in een konijnehol ging loslaten. Het hondje was goed afgericht, het moest het konijn dat voor de bloeddorstige fret op de vlucht sloeg, voor de uitgang van het hol vangen. Toen ze de mannen een tijd gevolgd waren en van een afstand de handelingen zagen, riep Huib plotseling:

"Jullie eten morgen konijn, Paula." Dat was voor de mannen even schrikken, ze wilden niet dat men zag waar ze mee bezig waren. Hendrik stuurde het hondje op hen af.

Gillend vluchtten de kinderen het bos uit. Ze kwamen in het omgeploegde bouwland terecht. Dicht bij was de heuvelachtige heide, en ze besloten een zwerftocht te maken.

Hard hollend ging het van heuvel naar heuvel. De jongens droegen schoenen met echte leren zolen, die van de heide spiegelglad werden. De meisjes moesten hen de heuvels op helpen. Hoe ze aan die mooie schoenen kwamen was een raadsel. Hun moeder had vast een goede ruilhandel.

Geleidelijk waren ze bij de 'Posbank' gekomen, ver weg van het hol. Vandaar was het een prachtig uitzicht over heide, bos en, in de verte, de rivier de IJssel.

De wind had op de hoogte goed vat op hen. De meisjes knoopten de mantels en de jongens de duffels open, ze pakten de punten van de zomen vast, strekten de armen zijwaarts en lieten zich met de wind meewaaien. Vrije vogels voelden zij zich in het weidse landschap, met hoog de blauwe lucht, waaraan kleine grijze wolken voorbijschoten. Op zulke momenten bedacht Paula dat zij na de oorlog de vrijheid van het buiten zijn moest inleveren om weer naar school te gaan.

Paula werd door Truusje uit haar dagdroom geschreeuwd: "Ik hoor er een!", ze wisten allemaal direct wat Truusje bedoelde. Het wonderwapen de V-1, waarmee Hitler de oorlog dacht te winnen, was in aantocht.

Vanuit Duitsland werden ze naar Engeland gelanceerd. Haperend, alsof ze ieder moment konden vallen, kwamen ze over de heide en het dorp. 's Nachts lag Paula er angstig naar te luisteren. Vanaf de hoogte konden ze hem goed volgen en dat vond ze minder angstig. Ze waren blij dat het krenge uit het zicht verdween. Hij ging richting Arnhem. "Dientje zal er ook bang voor zijn", dacht Paula.

De V-1's bleven elkaar opvolgen, en toen er een echt haperde, gilden de kinderen elkaar toe: "Hij valt!"

Met een oorverdovend geluid kwam hij over de kinderen heen, automatisch lieten zij zich vallen en met het hoofd tussen de armen wachten ze op de klap die komen ging.

Van de schrik bekomen, durfden ze weer rond te kijken. Hier en daar kwamen de hoofdjes weer opduiken. In de verte steeg rook op. De kinderen vermoedden dat de V-1 in Rheden gevallen was. Met minder pret dan ze gekomen waren ging het op huis aan.

Wat een smeerlap

Bij de IJssel werden vader en zuster door een meneer aangesproken. Hij had gezien dat Thieleman met z'n invaliditeitsbewijs de IJssel gemakkelijk over kwam. Aangezien hij in textiel had gehandeld en nog wat stof bezat, had hij het er op gewaagd, te vragen of Thieleman voor hem bij boeren de stof tegen voedsel wilde ruilen. Zelf kwam hij onmogelijk de IJssel nog over. Vader en zuster moesten er eerst nog eens over denken, het was verboden. Ze namen het aanbod aan, mits ze voor elke boodschap een lap stof kregen. Daar gaf meneer zijn hand op.

Paula's zus droeg de lappen stof dubbeldik als rokken om haar middel en de ruime mantel van moeder er over. Bij de pont werd iedereen op persoonsbewijs en andere zaken gecontroleerd. Voor jonge meisjes hadden de Duitse soldaten nog wel eens een zwak. Van vader moest zij uit de buurt van moffen blijven, maar nu zei hij tegen haar: "Glimlach jij maar lief tegen de moffen", en ondertussen liep hij met z'n afgeladen fiets door. Op den lange duur wisten ze precies op welk tijdstip de Duitsers dienst hadden die hen zonder controle met voedsel over lieten gaan. Zo zorgden Paula's vader en zus dat moeder voor haar dochters midden in de oorlogswinter een nieuwe jurk kon naaien.

's Avonds werd er stevig op de keukendeur geklopt. Het was Janna die vader hijgend kwam waarschuwen. Zij had uit een heftig gesprek tussen haar ouders begrepen, dat haar vader van plan was Thieleman op het matje te laten roepen, in verband met lappen stof.

Stientje was met een nieuw jurkje bij Janna thuis gaan spelen. Van Zwieten had haar uitgehoord waar moeder de mooie stof gekocht had. Ze moesten voor waar aannemen wat Janna kwam vertellen. Vader en zus pakten zo vlug mogelijk hun biezen en vertrokken naar de stoffenmeneer, die in Velp woonde.

Werkelijk, Van Zwieten kwam de volgende morgen naar vader vragen. Moeder hield

zich van de domme. Ze zei dat haar man en dochter de IJssel over waren. Waarheen en wanneer ze zouden terugkomen kon zij hem niet vertellen, maar zij zou de boodschap door geven.

"Wat een smeerlap is me dat", durfde moeder te zeggen toen hij vertrokken was.

"Goed zeg, van Janna dat ze gewaarschuwd heeft." Paula kon niet wachten om het aan de anderen te gaan vertellen.

"Hier blijven!", riep moeder. "Je hebt je toeren nog niet gebreid."

Paula dacht: "Laat Van Zwieten maar op z'n sokken wachten."

Ze nam de kortste weg dwars over het omgeploegde land, onder het hek door en daarna hard hollend het bos in. Buiten adem kwam ze bij het hol. "Jongens, ik ben het, Paula."

De takken groen werden gespreid en ze liet zich in het hol zakken.

"Wat is er met jou aan de hand?" Paula deed haar verhaal over de lappen stof, over Van Zwieten en over het feit dat Janna hen was komen waarschuwen. Ze hoopte dat de anderen het wilden geloven. Na overleg mocht Paula Janna meebrengen naar het hol, wat ze 's middags direct deed.

Halverwege het zandpad kwamen de andere kinderen Paula en Janna tegemoet. Janna wilde teruglopen, maar Paula zei: "Laat zien dat je niet bang bent."

Ze vormden een kring rondom Janna, heel officieel moest Janna van Huib zich aan allemaal voorstellen en de eed van trouw aan de club afleggen. Met een vuurrood gezicht lukte het Janna, en toen was ze ook een holbewoner.

Steeds weer kwam Van Zwieten naar vader vragen. Moeder deed als of ze ongerust was over het lange uitblijven van haar man en dochter. Om geen argwaan te wekken breide ze vele paren sokken en liet ze Stientje gewoon naar het huis van Van Zwieten gaan.

Janna hield moeder op de hoogte; ze vertelde over de ruzies die haar ouders maakten. Haar moeder was erg kwaad op de gemene stiptheid van haar vader geworden, ze had hem bedreigd met: "Ik schiet jou met je eigen revolver nog eens hartstikke dood."

Daar was Van Zwieten van geschrokken, bij Paula thuis kwam hij niet meer, en vrouw Van Zwieten had Janna de boodschap meegegeven dat de kust weer veilig was en de twee weer naar huis konden komen. Maar...ze moesten wel voorzichtiger zijn met wat ze uitspraken, want kleine potjes hebben grote oren.

Een tas vol schatten

Nadat zij een paar dagen thuis waren, zagen zij dat de levensmiddelen in de kast steeds minder werden. Hoewel zij nog niet van honger dood gingen, zoals in het westen van Nederland gebeurde, hun magen rammelden wel. Van Zwieten had hen dan wel niet op het matje kunnen roepen, hij bleef hen wel in de gaten houden. Zorgelijk keken de ouders dat aan. Daarom stelde Paula hun voor om haar op voedseltocht te laten gaan. "Ben je gek, een kind van twaalf jaar", sputterde vader tegen. Zij bleef aanhouden dat ze het best kon en haar ouders wisten uiteindelijk ook geen andere oplossing. "Vooruit dan maar", zuchtte vader, en bij het tuinhek, toen ze op zijn grote fiets stapte, zei hij: "Voorzichtig, hoor."

Paula moest staande fietsen. Zij voelde zich een hele piet. Bij het veer aangekomen, vernam ze dat de pont uit de vaart was. Wel ging er een eind verderop zo af en toe een roeiboot de IJssel over. Om daar te komen moest ze over een modderig pad, waarin diepe karresporen lagen. De massieve banden van de fiets gaven in het geheel niet mee en zij ging maar lopen. Het was mistig en ze twijfelde of ze het goede pad wel had. Na een tijd lopen hoorde ze stemmen en ze dacht: "Daar zal de IJssel zijn." Ze sloot zich aan bij het groepje mensen dat er al een halfuur trappelend van kou wachtte. De ogen van allen gingen over het water, en eindelijk zagen ze uit de mist een stipje komen. Ze konden niet zien of het de roeiboot was, maar hoorden het aan de riemen.

De boot werd door twee roeiers tot dicht bij de wal gevaren. De mensen die overgevoerd waren, werden door de roeiers op het droge geholpen.

Van het modderpad kwam in galop een boer op zijn paard. Vlak bij de IJssel hield hij de teugels in, sprong van het paard en maakte aanstalten om met het paard de weer lege roeiboot te bezetten. De mensen die er al zo lang stonden te wachten, protesteerden daartegen. De roeiers zeiden dat de boer de roeiboot besproken had. Het paard werd stevig bij de teugels genomen, want het was schichtig voor de wiebelende roeiboot.

"Ik mag hopen dat ze haar er niet op krijgen", werd er gezegd. De boer sprak het paard rustig toe, maar het bleef tegenstribbelen. De boer smeekte het dier bijna: "Toe nou, liefje, anders word je van mij afgepakt door de moffen."

De mensen lachten de boer uit. Toch lukte het de roeiers en de boer het paard in de boot te krijgen.

"Wie wil er nog meer mee?", werd er vanuit de roeiboot geroepen. Niemand durfde bij het paard in de schommelende roeiboot te gaan. Totdat een van de roeiers Paula de fiets uit de handen nam, hem in de roeiboot plaatste, haar de hand toestak en zei: "Springen, meid." Paula die erg bang voor paarden was, kwam vlak achter de dikke paardekant te staan.

"Zullen we?", riepen de roeiers elkaar toe. Eén was voor en één was achter in de roeiboot gaan zitten. Ze drukten de roeiboot met de riemen van de kant en de mensen die niet

mee durfden, hadden hen voor het nakijken.

De roeiboot schommelde erg en Paula probeerde zich in evenwicht te houden door haar fiets stevig vast te houden. Plotseling kwam ze toch in aanraking met de paardekont. Het paard schrok er zo van, dat het er een plas deed. Paula kreeg de volle laag over haar kousen en schoenen.

"Dat brengt geluk", zei de boer, en de roeiers roeiden rustig verder. Paula voelde de warmte van de plas op haar benen. Zij kon niets doen om ze schoon te maken, en de boer deed geen moeite om haar te helpen.

Ondanks de mist werd de overkant bereikt. Als eerste mocht Paula de roeiboot verlaten. Weer waren ze zo dicht mogelijk naar de wal gevaren. De sprong mislukte, ze kwam in de modder terecht. Haar mantel, kousen en schoenen zaten er vol mee. De fiets werd haar aangereikt, en daar stond Paula... ze kon wel huilen.

"Flink zijn, niet zeuren", sprak zij tot zichzelf en zij stapte op de fiets. De roeiboot bleek op een heel ander punt afgemeerd te zijn en ze moest naar de weg vragen. Er kwam wind opzetten; daardoor verdween de mist. Dwars door haar te dunne mantel voelde zij de kou op haar lijf. "Hard trappen, daar zal ik warm van worden", dacht ze en ze blies warme adem langs haar neus. Daarbij zette ze haar lippen een beetje te strak en prompt scheurde de kloof open die ze 's winters altijd in haar onderlip had. Ze moest steeds het bloed met haar tong weglukken.

Het was een kronkelweg waarover ze ging. Rechts stonden langs de sloot kale knotwilgen, links lag wit van de rijp het grasland en daarachter lagen de boerderijen. Ze zag dat ze op de goede weg was.

Er waren meer mensen op voedseltocht. Ze werd staande gehouden door een man die vroeg of hij achterop mocht meerijden. Hij kwam van ver en kon niet meer lopen. Paula had moeite de zware man te houden en ze was daarnaast ook wel een beetje bang voor hem. Daarbij deden haar polsen en rug pijn van het staande fietsen. Ze liet de man achter, maar moest steeds aan hem denken. Misschien kwam hij wel van Rotterdam; daar was helemaal geen voedsel meer.

Toen ze in het dorp aankwam, reed ze eerst naar de slager. In de winkel zag ze geen vlees. Toch ging ze naar binnen; geld en bonnen had ze bij zich. De slager kon haar niets verkopen, hij moest het voor zijn vaste klanten in het dorp houden. "Een soepbeen dan?", vroeg ze hem. Toen liep hij naar het slachthuis achter de winkel, waarna hij terugkwam met een groot soepbeen. Hij zei: "Hier, neem zo maar mee." Paula hield haar tas op en hij liet het soepbeen erin vallen. "Bedankt slager", riep ze dolgelukkig.

Bij de kruidenier en de groenteboer, overal ging ze vragen. Al vlug had ze door dat ze niet in het dorp moest zijn. Dus ging ze buiten het dorp bij de boerderijen langs. Ze kon het stuur haast niet meer vasthouden, zo koud waren haar handen. Ze wilde echter niet met alleen maar een soepbeen thuiskomen. "Nee, nee, nee", was het overal om het hoekje van de deur. Hoe konden ze nee zeggen, terwijl de prei in de tuin stond?

"Misschien daar één van?", durfde ze nog vlug te vragen, en ze wees naar de prei toen de deur haast weer voor haar neus dicht ging. "Toe dan maar", zei de boer. Hij haalde een zakmes uit zijn broekzak, liep er de tuin mee in en stak een dikke prei voor haar uit

de aarde. Ook hij wilde geen geld aannemen, maar zei wel: "Niet weer komen."

Bij de laatste boerderij waar ze aanklopte, moest ze ineens huilen. Ze zei dat ze het zo koud had en dat ze plassen moest. De boerin liet haar binnen en toen ze zag dat Paula van de kou stond te klappertanden, bracht ze haar in de warme keuken. Daar zaten aan de tafel meisjes van haar leeftijd. Ze speelden het spel 'Mens erger je niet'. De meisjes staakten het spel en keken toen de boerin Paula een stoel wees bij het grote, witte fornuis.

"Kind, kind, wat ben je koud", zei de boerin, en ze vroeg Paula: "Zal ik je uit je natte kleren helpen?" Paula knikte, want ze kon door het klappertanden geen woord uitbrengen. Terwijl de boerin bezig was, liet ze één van de meisjes droge sokken uit de kast halen. Met een handdoek wreef ze Paula's voeten droog en warm; daarop opende zij de oven en wees ze Paula de plaats waar deze haar voeten kon neerzetten, zodat ze goed warm werden. Toen sloeg ze nog een wollen doek om Paula's schouders en zei vriendelijk: "Lekker warm worden."

Paula keek haar aan en rilde.

Vervolgens zette de boerin melk op het fornuis om pap te koken. Ze vroeg of Paula wel pap lustte. Paula kon weer ja zeggen. De boerin plaagde haar een beetje door te zeggen: "Ik dacht dat je tong was vastgevroren."

Terwijl Paula pap at en van binnen weer warm werd, werden haar kousen door de boerin gewassen en in een handdoek gerold en werden al haar natte kleren aan de nikkelen stang rondom het fornuis gehangen.

"Dank u wel", zei Paula toen de boerin het lege bord voor haar wegnam. Pas toen kon Paula goed vertellen, wat haar allemaal op en bij de roeiboot was overkomen. Daarna vroegen de meisjes haar of ze een spelletje 'Mens erger je niet' wilde spelen." De boerin vond het heel toepasselijk na alles wat Paula had meegemaakt. In de tussentijd konden haar kleren drogen.

De boerin zette een prijs in voor de winnaar. Het leek, alsof de meisjes wilden dat Paula won. Want wanneer zij haar pion van het spel konden gooien, deden zij dat niet. Paula werd dan ook de winnaar en kreeg een zakje bruine bonen. "Nu kan mijn moeder bruine-bonensoep koken", zei ze blij. Ze pakte haar tas en toonde het soepbeen en de prei.

Toen zei de boerin: "Het wordt tijd dat je op huis aangaat, anders kom je voor donker de IJssel niet meer over." Voordat ze de kou weer inging, werd Paula's gezicht door de boerin ingesmeerd met uierzalf. Paula bedankte haar voor alles en beloofde de meisjes dat ze nog eens langs zou komen.

Ze had vaders fiets buiten tegen de schuur gezet. De tas vol schatten hing ze aan het stuur. "Dag", riep ze toen ze wegreed. Op de hoek van de weg keek ze nog even om naar allen die haar uitzwaaiden.

Op weg naar huis dacht ze: Ze zullen straks zeggen: "Onze Paula is geen kind meer."

Inkwartiering

De vorst was al over het knollenveld gegaan. Toch liepen de kinderen er nog steeds naar een eetbaar knolletje te zoeken. Vanaf het knollenveld konden ze op de weg kijken. Janna maakte hen attent op een Duitse legerwagen die op de weg gestopt was. Ze zagen soldaten naar de woningen lopen. Nog voordat er een Duitser aanbelde bij het huis waarin Paula geëvacueerd was, stond zij al in de keuken om vader te waarschuwen: "Razzia, papa, er staat een Duitser op de stoep."

Angstig ging vader de deur openen, Paula volgde hem op de voet.

"Inkwartiering", hoorde ze de Duitser zeggen, hij nam beleefd zijn pet af en stapte het huis binnen. Hij wilde alle kamers bekijken. Vader maakte de Duitser met gebaren duidelijk dat het hele huis vol was. De Duitser op zijn beurt dacht er anders over: hij maakte duidelijk dat de slaapkamer met het balkon vrijgemaakt moest worden.

De oude dame moest haar huiskamer ook als slaapkamer gaan gebruiken. De Duitser zette zijn pet weer op, hief zijn rechterarm op, klakte de hakken van zijn hoge zwarte laarzen tegen elkaar en groette met: "Heil Hitler."

De volgende dag waren ze weer in het hol en ze hoorden van elkaar dat iedereen in de buurt inkwartiering kreeg. Intussen waren de Duitsers bepakt en bezakt aangekomen. Ze hadden de situatie bekeken en aan vader om een ladder gevraagd. De ladder was tegen het balkon geplaatst en zo kwamen ze de slaapkamer van de oude dame in. In huis werden ze niet opgemerkt.

De oude dame had, met de Duitsers mee, dertien vreemde mensen onder haar dak. Wanneer moeder geen uitkomst meer zag, was zij het die haar opbeurde. De oude dame hoorde je nooit klagen.

Alleen over de kinderen was zij niet best te spreken. 's Avonds werden ze in haar kamer genodigd. Dat scheelde een kachel minder stoken. Op tafel kwam een jampotje met water en olie met daarop een drijvertje; dat was het enige lichtpuntje in de kamer. Terwijl de breinaalden van moeder in de duistere kamer doortikten, hield de oude dame de kinderen bezig met het opgeven van raadsels en vertelde ze verhalen die altijd over hetzelfde gingen. Dat begon te vervelen en zonder dat moeder er iets van merkte, liet Martha zich van haar stoel onder de tafel glijden. Daar kneep ze de oude dame in het been. Voordat moeder zag wat er gebeurde zat Martha al weer op haar plaats. Ze jokten toen de oude dame haar beklag deed. Moeder wist niet wie ze geloven moest. Voor alle zekerheid stuurde ze Martha en Paula naar de donkere gang en daar gingen ze op de trap zitten wachten tot het bedtijd werd.

Boven hoorden ze de slaapkamerdeur van de Duitsers opengaan.

"Daar komen ze." Ze waren er verschrikkelijk nieuwsgierig naar wat voor mannen het waren. Met een knijpkatlantaarn kwam er een de trap af. Ze konden hem niet goed bekijken. Ze schikten in zodat hij er langs kon.

"Guten Abend, Mädchen." Het was hun verboden tegen de Duitsers te spreken en ze

moesten uit hun buurt blijven. Ze groetten verlegen met: "Dag."

De Duitser ging naar de W.C. Toen hij er even later af kwam, hoorden ze de tweede komen. De lichtval van zijn knijpkatlantaarn viel op het gezicht van de Duitser die het eerste naar de W.C was gegaan en Paula herkende hem aan zijn verminkte gezicht: hij had haar geholpen de kinderwagen uit het mulle zand te trekken.

Paula vertelde het verhaal aan Martha toen de Duitsers weer boven waren. Uit nieuwsgierigheid bleven ze meer in huis. Ze draaiden in het kleine slaapkamertje plaatjes op het grammofootje en ze hoorden de Duitsers meezingen.

Bij Truusje en Willemien waren op de deel jonge soldaten komen wonen. Truusje had daar haar rekstok en klimtouw. Ze mochten er niet meer komen van haar vader. Bij Janna woonde een officier, waar Van Zwieten natuurlijk niets op tegen had. Bij Huib en Piet was het anders gesteld: de kamer van hun vader was gevorderd. Brutaal was een officier op de piano gaan spelen. Hun moeder wilde dat gaan verbieden. De jongens hadden haar weerhouden, ze hadden haar rustig gekregen door te zeggen:

"Luister mam, hij speelt als papa, muziek van Mozart." Ze had geluisterd en de tranen hadden gestroomd, ze miste haar man zo.

Ze kwamen in de hele buurt Duitsers tegen. Ondanks het feit dat iedereen stug tegen hen deed, bleven zij correct. Als de kinderen aan het knikkeren waren, kwamen de jonge soldaten erbij staan; er was er zelfs een die vroeg of hij een potje mocht meespelen. Hoe kon het ook anders; het was nog een kind van zeventien jaar. Daarmee wilde Hitler de oorlog winnen.

Engelse spitfires voerden plotseling weer een aanval op de trein uit. De kinderen wisten de kelder vlug te vinden. Ze werden gevolgd door de jonge soldaten en de soldaat met het verminkte gezicht. De Duitsers bleven op de keldertrap zitten. Rikketikketik ging het buiten. De spitfires kwamen gierend over het huis. Klap na klap werd er gehoord. Paula hield op zulke momenten haar hoofd tussen de knieën. Af en toe gluurde ze even naar de Duitser met het verminkte gezicht. Hij maakte een gebaar naar haar dat ze niet zo bang moest zijn. Zij meende te merken dat hij haar ook herkende.

Vijandig zaten de Nederlanders tegenover de Duitsers, totdat een van de jonge soldaten z'n rozenkrans te voorschijn haalde. De Nederlanders keken verwonderd, een Duitser met een rozenkrans!

De soldaat hield de rozenkrans hoog naar moeder en zei:

"Mijn talisman." Toen sloot hij de ogen en de kralen van de rozenkrans gleden tussen zijn vingers. Doodstil was het in de kelder en Paula dacht: "Ze bidden allemaal om vrede."

Toen buiten de rust weergekeerd was, opende de soldaat de ogen en keek de kring rond. "Es ist ruhig", zei hij.

Het ijs was gebroken, van weerskanten kwamen de tongen los. Door langzaam te spreken konden zij elkaar verstaan.

Met net zeventien jaar was de soldaat in het leger geroepen. De rozenkrans had hij van z'n moeder meegekregen als talisman. Thuis wilden ze hem niet de oorlog in laten gaan, maar ze hadden niet geweten waar hem te verbergen.

Het waren allemaal dienstplichtige soldaten. De twee die de slaapkamer van de oude dame deelden, waren mannen van boven de veertig. Ze waren in geen vijf jaar met verlof naar huis geweest. De soldaat met het verminkte gezicht vertelde dat hij in het burgerleven horlogemaker was. Hij was in 1938 in het leger geroepen. Hij was in Polen en Rusland en haast ook in Engeland geweest. Op de Noordzee werden ze door de Engelsen teruggeslagen. Er was olie in de zee gegooid en toen in brand gestoken. Veel soldaten waren toen levend verbrand. Hij was nog net op tijd uit de brandende zee gered; zijn lichaam was bedekt met brandwonden en hij was het licht uit een oog verloren. Nog maar pas had hij vernomen, dat zijn zoon van achttien jaar gesneuveld was. Hij veegde zijn tranen weg, die, zo zag Paula, ook uit zijn blinde oog kwamen. Ze dacht aan het schimpliedje dat vaak gezongen werd:

*Zevenduizend moffen wilden over zee,
Ze namen geweer en munitie mee,
Ze zwommen op hun buik en zwommen op de rug,
Ze namen een duik en kwamen niet meer terug.*

Toen wisten ze wat er in huis gekomen was. Er kon openlijk gepraat worden. Niet alleen Paula's ouders praatten met de Duitsers, maar in alle gezinnen waar ze waren ingekwartierd, werd er met hen gepraat.

De Duitser met het verminkte gezicht heette Jozef. Hij zette op een dag een zakje aardappels in de keuken en zei, dat hij moeder echte Duitse kartoffelpannekoekjes zou leren bakken. Ze vroegen zich af waar hij de aardappels vandaan had. Met het schort van moeder voor stond hij 's avonds in de keuken de rauwe aardappelen te rasp. Daarna deed hij een gesnipperde ui door de pulp en vormde hij er ronde plakjes van. Zout en peper moesten zij zich er maar bij denken, daar had ook hij niet aan kunnen komen. Wel had hij, wonder boven wonder, een stuk vet.

Het water kwam in de monden, ze hadden haast geen geduld om te wachten tot er voor allemaal één gebakken was. Het ergste was, dat alle huisgenoten op de geur afkwamen: er moest gedeeld worden. Op elkaar gepakt zaten ze in de kleine keuken bij het licht van het drijvertje te smullen van de kartoffelpannekoekjes en ze likten hun vingers er bij af. Door het schaarse licht zagen ze op de keukenwand schaduwbeelden. Jozef vormde zijn handen in een dierenfiguur en liet het schaduwbeeld op de wand lopen. Jozef leerde hun hoe ze de handen moesten vormen en ze hadden samen weer een avond plezier.

Toen er lang genoeg met de kinderen gespeeld was, wilden de ouderen wel eens met elkaar praten. Jozef beweerde dat het niet lang meer ging duren voordat zij de Engelsen tegemoet moesten.

"Leen je er toch niet meer voor, man, Duitsland heeft de oorlog immers toch al verloren", waren de woorden van vader.

"Dat weten wij allemaal wel, maar wat moeten we? In tijd van oorlog weigeren betekent de kogel."

In bed kon Paula de slaap niet vatten, ze dacht aan Jozef. Thuis had hij een dochttertje

dat net zo oud was als zij; hij moest haar weerzien en niet meer naar het front gaan. Wanneer zij Jozef eens in het hol brachten... Dan zou hij overleven. Paula schudde Martha wakker en vertelde haar waarmee ze zich bezig hield.

"We zullen er morgen eens met de anderen over praten", zei Martha. Het leek haar geen gek idee, maar Jozef moest het zelf ook willen.

Iedereen wist dat het front dichterbij kwam en dat Duitsland de oorlog verloren had. Er konden nog de ergste dingen gaan gebeuren. Doordat de Duitsers al zo lang tussen hen woonden waren ze van hen gaan houden, en speciaal van Jozef.

In het hol vergaderden de kinderen over Jozef. Voor zijn eten en drinken moesten ze allemaal een beetje uit eigen mond sparen. Paula zou de kinderwagen dicht bij de ladder plaatsen die tegen het balkon stond. Vanuit het huis werden ze daar niet gezien. Jozef zou de bagage in de kinderwagen moeten brengen. Paula zou in de buurt van de kinderwagen tegen de schuurmuur ballen, zodat het leek dat ze niets in de zin hadden, en steeds zou zij als Jozef iets in de kinderwagen gelegd had, het moeten afdekken met de jutezak die altijd bij het hout halen gebruikt werd. Martha zou op de uitkijk blijven staan om Paula te waarschuwen wanneer ze onraad vermoedde. Als Jozef al zijn bagage geladen had, moest hij zonder iemand in huis te groeten naar het huuske achter de boerderij van Willemien gaan. Hoog boven op een balk zou hij daar een oude overal en een oude pet vinden, die daar door Willemien neergelegd waren. Jozef zou zich in het huuske als boer moeten verkleeden en dan over het zandpad naar de bosrand moeten gaan, waar Huib en Piet op hem zouden wachten. Intussen zou Paula tegen moeder zeggen dat ze hout gingen halen. Martha zou dan al met de afgedekte kinderwagen de hoofdweg over zijn. Paula en Martha brachten Jozef over het zandpad naar de opening die ze in het hek gemaakt hadden. Alles was volgens hen in kannen en kruiken. Het was aan Jozef.

Toen Paula zeker wist dat Jozef alleen in de kamer was, ging ze hem het plan voorstellen. Jozef zei geen ja en geen nee; hij moest er over denken. De kinderen verzamelden intussen allerlei spullen die Jozef in het hol nodig kon hebben.

Het was vroeg in het voorjaar 1945. Iedereen in de buurt leefde in spanning. Duitse soldaten lagen onder de beukebomen aan hun voertuigen te sleutelen, officieren liepen bedrijvig van het ene naar het andere huis, en de burens die naar de Engelse zender geluisterd hadden, wisten te vertellen dat de bevrijders dicht bij Arnhem waren.

Zou Dientje al bevrijd zijn?

Gejaagd kwam Jozef de morgen van 17 april de keuken binnen, waar Paula haar laatste toeren aan het breien was. Jozef zei: "Het is zo ver, we moeten pakken."

"Wil je nog?", vroeg Paula.

Hij knikte "Ja."

Eerst moest z'n kameraad pakken, daarna zou hij doen wat ze voor hem in petto hadden. Het verliep zo als ze gedacht hadden.

Dat Jozef de mensen in huis niet kon groeten, vond hij heel erg. Paula en Martha beloofden het voor hem te zullen doen. Al vlug was Jozef onder de bomen aan de rand van het bos vanaf de weg niet zichtbaar meer.

De meisjes groetten Jozef vluchtig en gaven hem over aan Huib en Piet, die hem in het

hol brachten. Zoals gezegd gingen Paula en Martha hout halen.

Laat in de middag stond de hele buurt aan de hoofdweg. De Duitsers waren bepakt en bezakt klaar om naar het front te vertrekken en het wachten was op Jozef. Zijn kameraad ging naar de kamer om hem te roepen.

"Geen Jozef", meldde hij aan de officier.

Er werd een zoektocht in het huis en de hele buurt gehouden. Paula's vader werd door de officier aan de tand gevoeld. Paula en Martha werden ontzettend bang, daar hadden zij niet op getekend. Toch wisten ze te zwijgen, doordat Huib zei:

"De officier zal je vader niet tegen de muur zetten, de Duitsers zijn met ons veel te amicaal geweest."

Na lange tijd gaf de officier het bevel om zonder Jozef te vertrekken, de kinderen slaakten een zucht van verlichting en de ouders liepen te gissen waar Jozef gebleven was.

De Duitsers moesten, zoals zijzelf zeiden, voor de laatste keer naar het front. Hoe vijandig waren zij allemaal tegen hen geweest. Toen stond menigeen stil voor zich te staren. Handen werden geschud, en terneergeslagen gingen de Duitsers de bevrijders tegemoet.

De bevrijding

In nacht die volgde lagen Paula en Martha meer te praten dan te slapen. Van verre hoorden ze weer kanongebulder. Ze wisten zeker dat het hele bataljon Duitsers midden in de gevechten zat. Ze dachten ook aan Jozef, die het best koud zou hebben met alleen zijn soldatenjas als dek.

Al vroeg in de morgen hoorden ze vader door het huis lopen. Ook hij had onrustig geslapen, hij kon niet bedenken, waar Jozef zich schuil hield. Ja, als hij Jozef was, had hij zich ook gedrukt. Wel had hij in de piepzak gezeten toen de officier hem ervan verdacht Jozef schuil te houden. Hij ratelde maar door en het kwam niet in hem op dat de daders bij hem aan tafel zaten.

Kokhalzend at moeder de in water gekookte rogge, het enige voedsel dat er nog in huis was. Zij kon het ondanks het feit dat ze honger had en broodmager was niet door haar keel krijgen. Paula keek moeder vragend aan, stiekem werd haar de pap toegeschoven.

Vader had rust noch duur. Hij wilde wel eens weten tot hoe ver de Engelsen opgetrokken waren en zei: "Ik neem de fiets en rij richting Arnhem."

"Zou je dat wel doen, man?", vroeg moeder bezorgd, en ze liep hem achterna de tuin in.

Van die gelegenheid kon Paula gebruik maken: "Vlug, Martha, waar moeten we de pap voor Jozef in doen?" Ze keken of zij iets zagen dat door moeder niet gemist zou worden. In de bijkeuken vonden ze een stuk vetvrij papier, de stijve pap werd daarin gedaan en vervolgens door Paula in de zak van haar onderjurk gestopt. Toen liep ook zij de tuin in waar haar ouders aan het bekvechten waren.

"Mens laat me toch gaan, er gebeurt me niets." Hij rukte zich van haar los, sprong op de fiets en riep, naar haar omkijkend: "Ik hoop met goed nieuws terug te komen."

"Eigenwijze kerel." Mopperend ging ze het huis in.

Aan de andere kant van de kale beukenhaag stonden Huib en Piet klaar om met de kar naar het bos te vertrekken. Zoals afgesproken zouden zij in de morgenuren hout gaan halen en Jozef water en voedsel brengen.

"Huib, vlug pak aan.", Paula stak het pakje pap door de haag. "Voor Jozef."

"Maak eens voort, jullie, er moet water gehaald worden!", werd er vanuit het huis gegild.

Paula en Martha vertrokken met emmers naar de pomp, Huib en Piet trokken de kar naar het bos. Ze waren er alle vier benieuwd naar hoe Jozef de nacht was doorgekomen.

"Wat doet je moeder met al het water?", vroeg de boerin geërgerd omdat ze voor de zoveelste keer weer kwamen. "Opdrinken", antwoordden ze brutaal. Ze durfden de boerin ook nog uit te lachen, omdat ze wisten dat er thuis zuinig met water werd omgesprongen; ze spoelden zelfs met het afvalwater de W.C.

"Jongens, jongens!" werd er van verre geroepen. Ze zetten de zware emmers neer. Vader kwam hard fietsend hun richting op. "Ze komen eraan, ze komen eraan!", en hij stooft voorbij. Wie eraan kwamen begrepen ze pas toen ze achter het huis hun ouders huilend van vreugde in elkaars armen zagen. Over de schouder van haar moeder keek Paula in het betraande gezicht van vader.

"We zijn bevrijd, jongens, en we leven allemaal nog!" zei hij.

Ze vlogen elkaar in de armen; ze konden niet geloven dat het vrede was.

Maar vader bleef volhouden dat hij de Engelsen met eigen ogen gezien had. Tussen de zinken emmers en teilen die vol water stonden, vertelde hij in zijn schamele kleding hoe de Engelsen eruitzagen.

"Ze hebben groot materiaal bij zich, waarmee het een fluitje van een cent is de dikke beukebomen die door de Duitsers omgezaagd zijn en als versperring over de hoofdweg liggen, naar de kant van de weg te schuiven. Ik denk dat ze met een uur hier zijn."

"Waren er nog Duitsers?"

"Niet één meer gezien, ik denk dat zij wel zo verstandig geweest zijn om zichzelf direct aan de Engelsen over te geven."

"Daarmee wil hij ons gerust stellen", dacht Paula.

"Als ze met een uur hier zijn, trekken jullie dan vlug de netste jurken aan, we moeten de bevrijders keurig ontvangen." Daar dacht moeder aan. Ze gingen het huis in om het blijde nieuws aan de oude dame te vertellen.

Terwijl haar zusjes zich verkleedden, glipte Paula de voordeur uit. Ze had vanuit het slaapkamerraam Huib en Piet met een kar vol hout van het zandpad zien komen en ze wilde hun het nieuws vertellen; dan konden zij het aan Jozef overbrengen. Ook de jongens geloofden het blijde bericht haast niet.

Paula moest vlug naar huis terug. Het was beter dat haar ouders het geheim niet vernamen. Gelukkig had Jozef maar één nacht in het hol hoeven door te brengen. Vanaf de bosrand kon Jozef op de hoofdweg kijken en hij zou zelf het juiste moment moeten kiezen om te voorschijn te komen.

Vlug deed ook Paula haar paasbeste jurk aan. Ze stonden er allemaal nog netjes bij in de jurken die moeder gemaakt had van de verdiende lappen stof.

Paula's jurk had een rimpelrok, een strak getailleerd lijfje en een vierkant halsje, en was gemaakt van blauwwit geruite keukengordijnstof. Zij voelde zich groot in de jurk, haar opkomende borstjes waren er goed zichtbaar in. Het was zonnig, zacht voorjaarsweer en ze mochten voor het eerst na de winter zonder mantel buiten.

Het nieuws was tot alle mensen gekomen. Vlaggen werden uit de ramen gehangen en de mensen gingen aan de hoofdweg staan. Er werd gehuild, gelachen en vol spanning gewacht. Vele burens hadden die nacht net als zij slecht geslapen, denkend aan de bevrijders dicht bij. De Duitsers die hun na al de maanden eigen geworden waren, zagen ze nooit meer. En waar zou Jozef zich ophouden?"

De moeder van Huib en Piet was de jongens tegemoet gegaan. Om het blijde nieuws zelf te vertellen. Ze hadden gedaan alsof ze van niets wisten en vrolijk waren ze samen naar de hoofdweg gelopen. De kar met hout werd achter het huis gereden en even later hing ook bij hen de vlag uit.

Jozef was blij geweest met het goede nieuws en hij had tegen de jongens gezegd, dat hij zich aan de Engelsen zou overgeven. En hij zou zeker niet vertellen wie hem had schuilgehouden.

Ze zijn er zo

De zonnestralen vielen langs het zachte groen van de hoge beukebomen en beschenen de weg waaraan de mensen met vrolijke stemmen zich verzameld hadden. Alles was zo feestelijk. Na dik een uur wachten kwam er een jongen op de fiets langs, roepend: "Ze zijn er zo!"

Toen duurde het echt nog maar even voordat ze de bevrijders met tanks, grote legerwagens en jeeps zagen aankomen. Het volk juichte. Grote meisjes en jongens klommen op de voertuigen. Tommies - zo werden de bevrijders genoemd - werden door menigeen om de hals gevlogen. De uniformen die ze droegen, waren heel anders dan die van de Duitsers. Platte helmen of baretten, geen jasjes, maar korte jacks droegen ze. Ze gooiden chocola en sigaretten tussen de mensen. Het was moeilijk om daar iets van te bemachtigen, want de mensen vielen er op aan als honden.

De oude dame was met stoel en al in de tuin gezet; zij wilde niets van het schouwspel missen.

Alleen de familie Van Zwieten liet zich niet buiten zien; Janna werd binnengehouden door haar vader.

Toen de colonne van de bevrijders halverwege was, kwam Jozef met z'n ransel op de schouder het zandpad af. Hij werd door de mannen tegemoet gelopen. In de stookhut kreeg hij te drinken en ze wilden van hem weten wie hem had schuilgehouden. Jozef hield zich van de domme.

De colonne op de weg werd staande gehouden. Jozef hief zijn armen hoog, ten teken dat hij zich aan de Engelsen overgaf. De ransel van Jozef werd in een open jeep gegooid en hij kon er ook in plaatsnemen.

"Hij is in goede handen gevallen", zeiden de mannen.

De kinderen zagen Jozef ineengedoken vertrekken. Even stak hij de hand naar ze op, dank sprak hij met de ogen. De colonne zette zich weer in beweging en ze keken totdat Jozef uit het zicht verdwenen was.

Ondanks de feestvreugde was het groepje verdrietig. Jozef weg, en Janna werd met haar familie door de Nederlandse politie uit huis gehaald. Ze werden met meerdere NSB'ers in een oude vrachtwagen geladen. De kinderen stonden er als toeschouwers bij en moesten Janna laten wegvoeren, terwijl ze wisten hoe eerlijk Janna was. "Wat gaat er met haar gebeuren?" De ouders konden het hun niet vertellen.

Paula's ouders wilden de zinnen verzetten en ze stelden de kinderen voor om de feestvreugde op straat te gaan zien. Ze liepen samen naar het dorp Velp. Dat dorp had onder de oorlog geleden; prachtige villa's waren verwoest. Vele mensen liepen de schade te bekijken. Zo ook de zusters van school; zij waren in Velp geëvacueerd en wilden niets liever dan weer les gaan geven. Dat was iets dat van Paula wel mocht wachten.

De oude Bolt was er ook. Hij en z'n vrouw hadden de oorlog overleefd. Ze wilden zo vlug mogelijk terug naar Arnhem. Hij wist te vertellen dat de NSB'ers naar Ellekom gebracht werden; daar was "Avegoor" tot strafkamp ingericht. Als ze moffenmeiden wilden zien, moesten ze naar de speelplaats van de school lopen; daar waren er velen achter het hek te bezichtigen.

Ze liepen de richting die Bolt gewezen had. Groot was de schrik toen ze Tonny tussen de meisjes ontdekten. Maar ja, het was altijd gezegd: "Wie met moffen vrijt, scheren we na de oorlog kaal." En toen ging het gebeuren. De meisjes werden om de beurt door een man op een podium gebracht, waar de kapper met schaar en scheermes klaar stond. Er waren meisjes die zich zonder tegen te strubbelen kaal lieten knippen en scheren, er waren er ook die vochten voor hun mooie haren. Zij werden hardhandig aangepakt, en na afloop zag men bij hen bloed langs het gezicht lopen. Ze werden aan het volk tentoongesteld om beschimpt te worden. Paula kon het niet verdragen, vader schudde het hoofd en moeder zei: "Dit is kwaad met kwaad vergelden." Toen ze weglieden, hoorden ze zingen:

*Knip knip knip knip knip
Kale kop al in een wip
Meisjes die met moffen gaan
Krijgen een kale maan.*

Weg bij de speelplaats en zo vlug mogelijk naar huis. Moeder is in de eerste weken van de vrede de straat niet meer opgegaan.

In de villa's aan de hoofdweg kwamen Tommies te wonen. De kinderen gingen hun om tjoklat vragen. De Tommies waren moeilijk verstaanbaar. Toch lukte het hun de kinderen duidelijk te maken dat ze wilden weten of ieder een mooie grote zus had. Paula nam de Tommies mee naar haar huis; dan konden zij het zelf eens bekijken. De Tommies trakteerden op cornedbeef, sardientjes in blik, tjoklat en, voor vader,

sigaretten. Vader en moeder konden zich ook niet verstaanbaar maken, ze keken de Tommies alleen maar vriendelijk lachend aan. Of zus niet mooi genoeg was? De Tommies zijn niet teruggekomen. In de gaarkeuken ging men heerlijke pap koken. Verzot waren ze op de eierpoeder en biskwie. Langzaam kwam de voedselvoorziening weer op gang.

Terug naar Arnhem

Arnhem moest worden schoongemaakt voordat de bevolking er terugkeerde. Daarop kon Paula niet wachten. Zonder dat ze er thuis iets van wisten liep ze naar Arnhem, wetend dat Dientje daar was.

Wat waren ze blij elkaar weer te zien. Dientje had rare lange benen gekregen en door haar te nauwe jurk zag Paula dat ook zij borstjes kreeg. Ze stonden een beetje vreemd tegenover elkaar, het moest wat wennen. Als vanouds gingen ze op het stoepje voor Dientje's huis zitten. Ze waren in de laatste maanden kleine vrouwtjes geworden; ze hadden te veel zorgen met hun ouders moeten delen. Hun moeders hoopten dat zij ooit nog eens blij bakvissen zouden worden. (Tieners noemden men vroeger bakvissen.)

Dientje vertelde dat het met haar moeder niet goed ging; zij bleef heimwee naar haar zoon houden en ze konden haar niet troosten.

Dientje was met haar vader al de binnenstad in geweest en zei dat Paula versted zou staan als ze het daar zag.

"Is het dan zo erg?", vroeg Paula.

"Ik kan het je laten zien."

"Je mag toch niet in de stad komen?"

"Via een sluipteg kan ik je er brengen."

Dientje was nog niets veranderd, en Paula zei: "We kunnen het proberen."

Rondom de stad stonden wachtposten. Er was door de Duitsers al heel veel uit de leegstaande woningen gehaald en het stelen moest verder voorkomen worden.

Zonder dat ze gezien werden kwamen de meisjes in de stad. Vele straten waren door granaatvuur vernield en aldus onbegaanbaar geworden. Er lagen loopgraven in de hele Rijnkade. De scheepjesbrug waar ze samen eens met de poppewagen met daarin poes en met Pollie de hond aan de lijn, met veel angst overheen gelopen waren, lag stuk in de rivier. Van de huizen aan de Rijnkade was niets meer heel. Aan de overkant van de rivier lagen de steenfabrieken, zwaar beschadigd.

'De Sabelspoort', een deel uit de oude stadsmuur, had de strijd wonderbaarlijk overleefd.

"Breek je nek niet, stieve hurk." Dientje hield Paula bij de hand toen ze over veel puin onder de poort doorgingen. Dientje was nog niet vergeten dat de gymleraar Paula altijd uitschold. Ondanks alle obstakels kwamen ze goed onder de poort uit, maar ze werden met stomheid geslagen toen ze de ravage op het Eusebiusplein en de geraamten van de huizen daaromheen voor zich zagen.

"Nu zie je hoe erg het is", zuchtte Dientje.

"Wat zal hier gevochten zijn." De ogen van Paula gingen naar de zwaar beschadigde toren van de oude Eusebiuskerk.

Ze zag zichzelf met vader op een zonnige zondagmorgen de stadswandeling maken. Hoe mooi had het zonlicht door de gebrandschilderde ramen de kerk binnen gekleurd toen zij er na een kerkdienst even binnen geglipt waren.

Naar omstandigheden was het 'Duivelshuis' dat Maarten van Rossem ooit nog eens had laten bouwen, aardig intact gebleven. De duivelskopjes keken van hoog uit de gevel met beschadigde gezichtjes op de kinderen neer.

Paula had wanneer haar ouders samen ruzie maakten of wanneer er thuis op haar gebromd werd omdat ze met een slecht rapport thuiskwam, wel eens gedacht: "Woonde ik maar in het weeshuis. Die kinderen zitten nooit tussen kijvende ouders en ze worden met hun huiswerk geholpen." Deze gedachte kon Paula voorgoed uit haar hoofd zetten: het weeshuis was er niet meer.

De meisjes vroegen zich af hoe laat het was. Zij waren al lang onderweg. De klokken van de Walburgkerk zwegen en er was geen mens om het aan te vragen. Het was overal doodstil; zelfs de vogels lieten zich niet horen, ondanks het feit dat het voorjaar was. De meisjes werden bang in de dode stad en wilden naar huis. Ze stopte hun loopspas voor de schouwburg omdat Paula een steentje in haar schoen kreeg. Op de traptreden namen ze tussen de brokstukken plaats en Dientje herinnerde Paula aan het mooie toneelstuk 'Alleen op de wereld' dat zij er met de school bekeken hadden. Toen waren ze samen met Remy erg bedroefd geweest om het sterven van de oude Vitalis. Maar dit was om nog harder van te huilen. Wat had de oorlog lang geduurd, en alles, alles was stuk in hun mooie stad. Zelfs de bomen waarvan Paula wel eens gezegd had dat ze niets van de oorlog merkten en het water gemakkelijk kregen, waren rondom de vijver waarop zij keken geveld. Enkele ervan probeerden te ontluiken.

Er stond her en der in het plantsoen oorlogstuig. De meisjes keken hun ogen uit en zaten aan de stoep genageld. Toch moesten ze opstappen, de weg terug was nog lang.

Toen ze het Velperplein naderden, stopte er een vrachtwagen. Mannen met schoppen sprongen er achter uit.

"Zullen we een andere weg nemen? Wie mogen hier niet zijn."

Nee hoor, Dientje wilde er het hare van weten, en even later stonden ze met de neus vooraan te kijken naar NSB'ers die waren ingezet om de dode soldaten op te graven die er in september 1944 in alle haast begraven waren.

"Een mooi baantje voor die verraders", zei Dientje, en ze maakte Paula attent op Van Zwieten, die even verderop ook bezig was.

"Wegwezen, jullie daar!", schreeuwde een man die de NSB'ers bewaakte.

Op de terugweg vertelde Paula aan Dientje alles over Jozef en Janna. Ze was er erg nieuwsgierig naar hoe beiden het maakten.

's Nachts droomde Paula van soldaten die op het Velperplein aan het vechten waren. Rondom het plein moest Janna kuilen graven die bestemd waren voor soldaten die gingen sneuvelen. Paula herkende Jozef tussen de soldaten en ze wilde dat Janna hem zou helpen. Schreeuwend werd ze wakker en ze hoorde zichzelf nog roepen: "Janna, Jozef!"

Weer naar school

Pas in juli 1945 mochten de Arnhemmers naar hun stad terug. Wat was Paula blij haar broer weer te zien.

De familie Ros, waar zich tijdens de oorlog negen joden hadden schuilgehouden, had het overleefd. De Duitsers waren hen niet op het spoor gekomen en bij de evacuatie van Arnhem waren zij met valse papieren gewoon met de stroom meegelopen.

Liesbeth, het meisje uit Rotterdam, was weer naar haar ouders. Haar tante zei tegen Paula dat ze vast nog wel eens zou komen logeren.

Gekke Henkie kwam nooit meer bij het hek van de gymzaal; hij was door een scherf gedood. Dat vonden de kinderen allemaal erg, maar van dat gekriebel in z'n hand waren ze nu gelukkig voorgoed af.

Ton was groot en nog sterker geworden. Hij zwierf met zijn vrienden veel in de bossen, waar nog veel oorlogstuig te vinden was. Op een zondagmiddag, toen de hele buurt nog maar net thuis was van de evacuatie, vonden de jongens in het bos een granaat. Ze waren ermee aan het gooien gegaan om te kijken of hij het nog deed. Ton kon het niet meer navertellen, de vrienden waren er met de schrik van afgekomen en hadden een verschrikkelijke les geleerd.

Wie alles goed overleefd had, was de poes; miauwend en toch een beetje schuw had ze hen begroet.

Maandenlang hadden regen en wind in de huizen vrij spel gehad. Van het meubilair was nog maar heel weinig in goede staat. Zonder schoonmaakmiddelen moest men de huizen weer leefbaar maken. De burgemeester van Arnhem hield voor de radio een toespraak waarin hij vertelde in welke treurige omstandigheden Arnhem verkeerde. Uit vele steden en dorpen werd hulp aangeboden. Door middel van aanplakbiljetten en advertenties in kranten werd een beroep op de bevolking van Amsterdam gedaan. De Amsterdammers gingen huisraad inzamelen, en dat werd naar centrale opslagruimten in Arnhem gebracht onder het motto: "Amsterdam helpt Arnhem." Iedereen kon daar gaan halen wat van zijn gading was. Om bepaalde dingen ontstond er nog wel eens ruzie.

Er kwamen kinderuitzendingen naar Engeland op gang. Dientje en Paula hoopten dat ze ervoor in aanmerking konden komen. Ze zagen zichzelf al met de boot naar Engeland varen; als ze terugkwamen, spraken ze Engels en hadden ze de koffer vol nieuwe kleren.

"Ik heb eerder kans dan jij", zei Dientje tegen Paula.

"Zo, en waarom dan wel?"

"Omdat jouw kop veel te dik is."

Daar werd Paula kwaad om en ze schold Dientje uit voor 'Spillebeen'. Jammer genoeg kwamen ze beiden niet voor de uitzending in aanmerking.

Wel mocht Paula met een Amsterdamse timmerman, die bij haar thuis in de kost was en

de huizen in Arnhem kwam repareren, een weekeind mee naar Amsterdam. Dientje luisterde met open mond toen Paula bij thuiskomst vertelde over de dierentuin 'Artis', de Chinese optocht die ze op de Dam bekeken had en over de jodenbuurt, waar tot dan toe geen jood was teruggekeerd. Tijdens de hongervinter was door de Amsterdammers het hout uit de leegstaande woningen gesloopt om de kachels mee te stoken. Het zag eruit alsof er een bombardement was geweest. Tot slot had Paula 's avonds een groot vuurwerk gezien. En toen ze naar huis ging, kreeg ze een nieuwe jurk. Paula knoopte haar mantel open en toonde de jurk vol trots.

Er kwamen tranen in Dientjes ogen en Paula schaamde zich er voor dat ze er niet aan gedacht had, dat Dientje er ook zo op gehoopt had met de kinderuitzending naar Engeland te mogen. De jurk die Dientje droeg was te nauw en te kort. Paula probeerde haar te troosten. Dientje zei dat ze haar de jurk best gunde, maar er ook zo graag een wilde.

Toen de Arnhemmers weer een beetje genesteld waren, vierden ze de bevrijding nog eens over. Iedere avond was er dans, muziek en voordracht op de straten. Hossend werd er een ode op Amsterdam gezongen:

*Amsterdam, er is niet ene stad die aan je tippen kan
Amsterdam, die helpt van pantalon tot aan de koekepan
Amsterdam, je bent een moeder als geen ander
Heel Arnhem vrouw en man roept: Leve Amsterdam!*

Man, wat hadden ze een pret. Er waren altijd wel Tommies bij aanwezig. Zij werden door het volk letterlijk op handen gedragen. Ze deelden chocolade aan de kleintjes en de grote meisjes uit. Dientje en Paula zaten er net tussenin. Daarom werden ze ook bakvissen genoemd; ze visten vaak achter het net...

Met alleen feestvieren kon Arnhem niet herrijzen, De mannen gingen weer aan het werk. Het invaliditeitsbewijs van vader ging de kachel in, en de deuren van de scholen gingen in juli 1945 weer open.

De kinderen kwamen op school terug met ieder een eigen oorlogsverhaal. Van enkelen waren de vaders nog niet uit Duitsland teruggekeerd. Vaak kregen ze onder de les huilbuien. Gelukkig kon de juffrouw goed luisteren.

Van schoolkinderen uit Amerika kregen ze mooie schoolpakketjes. Ook daarmee kon de juffrouw hen niet in het gareel brengen; ze waren de vrijheid gewend.

Eindelijk had de juffrouw hen op een morgen rustig aan het werk, toen er op de klasdeur geklopt werd. Voordat de juffrouw de deur geopend had, stonden de kinderen rechtop in de banken en ze keken op hun tenen nieuwsgierig door de ramen naar wie er wel in de gang stond.

Het was Janna met haar tante, en de kinderen riepen: "We willen geen NSB-kind meer in de klas."

De juffrouw bleef een tijd op de gang met de tante praten en in de klas werd het steeds rumoeriger. Af en toe keek de juffrouw geërgerd door het raam de klas in. Toen het

lawaai haar te bar werd, kwam ze de klas in en zei ze met stemverheffing: "Stilte!" Janna en haar tante vertrokken. Paula ving nog net een glimp van Janna's treurige ogen op.

Roerloos ging de juffrouw voor de klas staan wachten totdat de rust was weergekeerd. Toen haar dat gelukt was, mocht iedereen z'n zegje doen. Paula kwam als laatste. De kinderen konden het niet geloven, dat Janna tijdens de evacuatie Paula's ouders voor haar vader gewaarschuwd had.

De juffrouw vertelde dat Janna's ouders nog lang in het strafkamp moesten blijven en dat Janna met haar zusjes voorlopig bij tante en oom woonden. Ze had heel veel verdriet en eigenlijk kon zij het niet helpen dat haar vader een NSB'er was. Zij verwachtte dat de kinderen van de toekomst toch geen oorlog meer wilden en zei dat ze Janna, die toch leerplichtig was, zonder wrok weer een plaats in de klas moesten geven. Het was stil in de klas. De juffrouw liet hen denken. Toen stelde ze voor dat degenen die voor Janna waren, de vinger mochten opsteken. Gelukkig, Janna kwam goed uit de bus. Juffrouw zei dat ze niet anders verwacht had. Toen Janna de volgende morgen met haar zusjes naar school kwam, werden ze door verschillende kinderen uitgejouwd. Maar dat zou in de loop van de tijd wel gaan slijten.

Toen de maand juli om was, kregen de kinderen ondanks het feit dat ze bijna een jaar niet naar school geweest waren, de maand augustus toch vakantie. De zwakke leerlingen bleven zitten en de rest stroomde gewoon door.

Waarom lieten ze Paula niet ook overgaan? Zij was flink voor haar leeftijd, en had daarbij nu ook nog het vooruitzicht dat ze bij haar zusje en allemaal kleintjes in de klas kwam. Terwijl zij in de evacuatie tijd al grote-mensenwerk had verricht! Dientje ging naar de huishoudschool. Ze beloofde wel dat ze vriendin met Paula zou blijven. Maar daar kwam vast niets van terecht. Paula was niet te troosten.

Ter afsluiting van de oorlog en op het begin van een nieuwe toekomst werd aan de kinderen van de school een lied geleerd. Ze mochten het in het parochiehuis voor de ouders zingen. Door de leraressen werden kinderhoofdjes opgesierd met crêpepapier en bloemen en tijdens het zingen moesten rood-wit-blauwe vlaggetjes wapperen. Het zou een prachtig feest worden.

Dientje zei tegen Paula dat ze niet langer moest janken. Misschien bleef zij volgend jaar wel zitten, dan kwamen ze weer samen. Ze sleepte Paula mee tot voor op het toneel en toen de muziek inzette, zongen ze uit volle borst:

*Ja dankbaar zijn wij allen hier te samen
Wij danken God die ons de redding bracht,
Na zoveel strijd en lijden haast ondraaglijk,
Kwam toch de vrede vurig lang verwacht.*

Na de lagere school moest Paula 's morgens haar moeder bij de huishouding helpen; 's middags ging ze naar de naaischool. Toen ze veertien was, ging ze voor dag en nacht als dienstmeisje werken. Dientje en Paula zagen elkaar niet veel meer.

Paula trouwde op haar eenentwintigste en kreeg drie kinderen.

Naast de opvoeding van de kinderen heeft ze als huisnaaister gewerkt. Pas toen haar kinderen het ouderlijk huis hadden verlaten en haar man gepensioneerd werd, is Paula haar Nederlandse taal, die altijd een probleem voor haar was, gaan bijschaven. Eindelijk durft zij te schrijven, en zelfs met de computer. Zo zie je maar: nooit te oud om te leren. Met Dientje, die Arnhem trouw gebleven is, heeft ze nog altijd contact; eens per jaar gaan ze samen een dag fietsen rondom Arnhem. Paula woont met haar man in het noordelijke Warffum, maar is in haar hart een Arnhems meisje.